

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 308
Nisan/April 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 23.12.2021
Kabul/Accepted: 09.01.2023

DOI: 10.37879/belleten.2023.153

Araştırma Makalesi/Research Article

II. Abdülhamid Döneminde Kayseri İptidai Mektepleri (1876-1908)

Cevdet Kırpık*

Öz

Osmanlı Devleti'nin son yüzyıllık döneminde en önemli yenileşme alanlarından biri de eğitimdi. İlkokul düzeyindeki eğitim yüzyıllardır *Sıbyan Mektebi* yahut *Mahalle Mektebi* denilen okullar aracılığı ile sürdürülmekteydi. Bu okullar, XIX. yüzyılın ikinci yarısında öğrencileri makul süreler içerisinde okuryazar yapamama başta olmak üzere genel anlamda verdikleri eğitimin niteliği nedeniyle eleştiriyeye uğradı.

Eğitim alanındaki yenilikler II. Mahmud döneminde başlayıp Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde devam etti. Bu dönemlerde diğer düzeylerde önemli adımlar atıldıysa da ilkokul seviyesindeki eğitimde aynı ölçüde bir değişim yaşanmadı. 1869 tarihli *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nin çıkarılmasından sonra Batı tarzında eğitim veren örnek ilkokullar açılmaya başladı. Daha sonra "iptidai" adıyla sıbyan mekteplerinden ayrışacak olan bu okulların sayısı II. Abdülhamid döneminde hızla arttı.

Kayseri'deki ilk iptidai mektebi 1893'te açıldı; zamanla sayıları arttı. Dersler sıbyan mekteplerinin aksine Maarif Nezareti tarafından belirlenen öğretim programı kapsamında verilmekteydi. Bu çalışmada şehirdeki iptidailerin açılması, görev yapan öğretmenler ile arşiv kayıtlarının nispi zengin içerik sunması nedeniyle dört erkek ve iki kız iptidaisindeki eğitim-öğretim faaliyetleri (dersler, sınavlar, başarı başarısızlık vs.) ve öğrencilere dair (sayı, yaş vs.) bilgiler verilmektedir. Bilgilerin önemli bir kısmına bu altı okulda öğrenim gören öğrencilerin imtihan cetvellerinin incelenmesi ile ulaşılmıştır.

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE, cevdetk@erciyes.edu.tr ORCID: 0000-0002-2183-1255

Bu çalışma yalnız Kayseri iptidai mektepleri hakkında değil, aynı zamanda geniş sınırlara sahip Osmanlı Devleti'ndeki ilkökul eğitiminin genel özellikleri hakkında da fikir verecektir. Çalışma, arşiv belgeleri ile bahse konu iptidailerde öğrenim görmüş bazı öğrencilerin anıları ve diğer kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kayseri, iptidai, mektep, Osmanlı Devleti, II. Abdülhamid, öğrenci, eğitim-öğretim.

Kayseri Elementary Schools in the Period of Abdulhamid II (1876-1908)

Abstract

One of the most significant areas of reformation in the last century of the Ottoman Empire was education. Education at the elementary school level used to be provided through schools known as *Sıbyan Mektebi* (Children's Schools) or *Mahalle Mektebi* (Neighborhood Schools) for centuries. In the second half of the 19th century, these schools were subjected to criticism regarding the quality of the education they provided, especially their failure to have students learn to read and write within a reasonable time.

Reforms in the field of education started in the period of Mahmud II and continued in the periods of Abdulmejjid and Abdulaziz. In these periods, although significant steps were taken on other levels of education, the same extent of change was not seen at the level of elementary schools.

After the enactment of the *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* (Public Education Charter) dated 1 October 1869, pilot elementary schools providing Western-style education started to be established. The number of these schools, which would be then distinguished from the schools known as *Sıbyan Mektebi* with the name *iptidai* (primary), increased rapidly in the period of Abdulhamid II.

The first *İptidai Mektep* (elementary school) in Kayseri was opened in 1893, and their numbers increased in time. As opposed to the case in schools named *Sıbyan Mektebi*, the lessons were being taught based on the curriculum determined by the *Maarif Nezareti* (Ministry of Education). This study presents information on the establishment of these elementary schools in the city of Kayseri, education-instruction activities (classes, examinations, success-failure, etc.) at four male and two female elementary schools based on the relatively rich contents of archive records and accounts of their teachers, as well as their students (numbers, ages, etc.). A significant part of this information was collected by the examination of the academic records of students enrolled in these six schools.

This study provides information on not only Kayseri elementary schools but also the general characteristics of elementary-level education in the Ottoman Empire, which had

borders covering a large area. The study was prepared using archive documents, memoirs of some students who had received education at these elementary schools, and other original works.

Keywords: Kayseri, elementary, school, Ottoman Empire, Abdulhamid II, student, education-instruction.

Giriş

II. Mahmud (1808-1839) ve onun ölümünden sonra başlayan Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) devlet ve toplum hayatının hemen her alanında yenileşme hareketleri görüldü. Bu alanlardan biri de eğitimdi. Tanzimat Dönemi'nde rüşdiye, idadi, öğretmen okulu ve meslek okulları açılarak Batı tarzı eğitime önem verilmeye başlanmış olmakla birlikte sıbyan mekteplerine müdahale edilmekte geç kalınmıştı¹. Oysa bu okullar, kuruluş ve işleyiş maksatları bakımından farklı önceliklere sahip oldukları için okuma yazmayı pratik bir şekilde öğretiliyordu. Öğrencilerin önemli bir kısmı okumayı güç bela öğrense de yazma konusunda büyük sıkıntılar yaşıyor, eğitime başlamalarının üzerinden uzun zaman geçmesine rağmen okuryazar düzeyine gelmekte zorlanıyorlardı².

- 1 Cevdet Paşa, sıbyan mekteplerindeki öğretim yöntemlerinin ıslahının gerekli olduğunu, bu mekteplerin Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlı bulunduğunu, bu bağ kesilmediği sürece okulların ıslahının mümkün olmadığını belirtmiştir. Cevdet Paşa, *Tezâkir* 40 Tetimme, Yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 38. Yine Münif Paşa 1862 Kasım ayında yazdığı bir yazıda bir süre önce eğitime önem verilmesi nedeniyle bir bakanlığın (nezaret) kurulduğunu, rüşdiyelerin faaliyete geçtiğini ancak "mahalle mekteplerinde cari olan usûlün ziyade ıslaha muhtaç olduğunu itirafa mecburuz." ifadelerini kullanmıştı. Tahir Münif Paşa, "Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan," *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013, s. 400.
- 2 1838'deki *Meclis-i Umûr-ı Nafia Layihasına* göre devlet askeriyeyi güçlendirmek için çeşitli askeri okullar açıyor, bunlar için büyük paralar harcıyor ancak okullara alınan öğrenciler yazı yazamıyor ve Türkçe okuyamıyordu. Çünkü sıbyan mekteplerindeki öğretimde bir kaide ve düzen olmayıp hiçbir yerden kontrol edilmediklerinden öğretmenler, dersleri bildikleri gibi okutmakta olup okullardaki öğrencilerin vakitleri "kuru gürlütle ile geçmekte"ydi. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezaret Tarihçe-i Teşkilat ve İcratı*, Matbaa-i Amire, (b.y) 1338. s. 7-8. Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından 1847'de hazırlandığı anlaşılabilir bir mazbatada "Çocuklar müddet-i vâfire mekteplere devam ederek ekserisi yine bir şey öğrenememekde bulunduğu" gerekçe gösterilerek sıbyan mekteplerinin iyileştirilmesine yönelik adımlar atılmıştı. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dâhiliye (İ.DH.), 148-7648, H.04.06.1263/20 Mayıs 1847. Bahse konu mazbatadan 21 yıl sonra Ziya Paşa *Hürriyet*'teki bir yazısında sıbyan mektebinden sonra medreseye devam eden öğrencilerin Türkçe mektup yazmaktan aciz olduklarını "Ahabdan birine Türkçe bir mektup yazmak iktizâ etse şuna buna yalvarırlar." ifadeleriyle dile getirir. Ziya Paşa, "Türkistan'ın Esbâb-ı Tedennisi," *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, s. 406. Cevdet Paşa da sıbyan mekteplerinin eğitim yöntemlerinin

Eğitim-öğretim kadrosunun öğretim yöntemleri konusundaki bilgi ve becerilerindeki eksiklikler, okulların idare tarzı, öğretim materyalleri ve eğitim ortamı gibi birçok husus çağın gerektirdiği nitelikli eğitimin verilmesini engelleyen hususlardandı. Sıbyan mekteplerindeki yetersizlikler ile halkın okuma yazmaya yeterince önem vermemesi,³ Müslüman tebaanın okur-yazarlık oranının son derece düşük kalmasının nedenlerinden biriydi⁴. Bu durum genel vatandaşlık eğitimi yanında ilkokuldan sonraki eğitim kurumlarını da olumsuz etkilediğinden temel eğitimin ıslahını zaruri hâle getirmişti.

1838 tarihli *Meclis-i Umûr-ı Nafia Layihası*'ndan başlamak üzere sıbyan mekteplerinin eksikleri belirtilerek ıslahları için öneriler getirilip kararlar alındı⁵. 1847'de hazırlanan

ıslaha muhtaç olduğunu, okul mezunlarının rüşdiyeye başladıklarında eksikliklerinin ortaya çıktığını dile getirir. Cevdet Paşa, *age.*, s. 38. Okuryazar olma konusundaki zorluklara dair bilgi için bk. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, C 1-2, İstanbul 1977, s. 84, 461-463.

- 3 II. Mahmud'un eğitimi zorunlu hale getirmesinin en önemli sebeplerinden biri İstanbul'daki velilerin beş altı yaşındaki çocukları mektepten alarak onları cahil bırakmalarıydı. Mahmud Cevad, *age.*, s. 1-3.
- 4 Okulların yapısal özelliğinin etkisiyle bir tahmine göre ülke genelinde 1860'ların sonuna doğru Müslümanlar arasındaki okur-yazarlık oranı %2 civarındaydı. Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, çev. Osman Akinhay, C 1, İstanbul 1997, s.83. 1860'ların ortasında Midhat Paşa'nın valilik yaptığı Tuna Vilayetinde hemen her köy ve mahallede okul bulunmasına rağmen okur-yazarlık oranı %5 olarak tahmin edilmekteydi. BOA, Meclis-i Valâ Riyâseti Belgeleri (MVL), 1075/24, H.29.12.1282/15 Mayıs 1866. Ziya Paşa da 1868'de *Hürriyet*'teki bir yazısında geleneksel eğitim veren mekteplerdeki çocukların okur-yazarlık düzeyinin oldukça düşük olduğunu "Hatta uzak gitmeye ne hâcet, İstanbul'da Ermeni ve Rum mekteplerindeki çocuklardan ikisi ile bizim mekteplerdeki çocuklardan ikisi hem-sinn olarak meydân-ı imtihana çekilsin o zaman fark zâhir olur. Onların içinde on yaşında çocuk az bulunur ki kendi lisanında yazı bilmesin ve gazete okumasın. Bizimkilerin içinde on beş yaşında çocuk pek nadir bulunur ki Türkçe iki satır bir tezkire yazabilsin veyahut *Takvim-i Vekâyi* okusun." diyerek dile getirir. Yine yazının devamında Paşa, Anadolu ve Rumeli'nin hangi şehrine gidilirse gidilsin Müslümanlar arasında okuryazarlık oranının yüzde ikiye ulaşmadığını oysa "millet-i saire" arasında bu oranın yüzde yirmi olduğunu söyler. Ziya Paşa, "Türkistan'ın Esbâb-ı Tedennisi," *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, s. 407. Ziya Paşa'dan kırk yıl kadar sonra Selanik-Avretisar Kaymakamı, 18 Şubat 1907'de Rumeli Müfettişliğine yazdığı bir yazıda on on beş haneli Bulgar köylerinde beş altı kişi okuryazar olduğu hâlde yüz yüz elli haneli İslam köylerinin bazılarında okuryazar tek bir kişinin bile olmadığını, köylerde öğretmenlik yapan imamlarla bizzat kendisinin görüştüğünü, bunların usûl-i cedide üzere eğitimden haberdar olma bir yana çok basit dini bilgileri dahi bilmediklerini ve büyük çoğunluğunun tahmin edilenin de ötesinde cahil olduklarını belirtmişti. BOA, (Rumeli Müfettişliği Umum Evrakı) TFR.I.UM., 13/1222, 5 Muharrem 1325/18 Şubat 1907. Antel'e göre de sıbyan mektepleri gerek eğitim mekânı ve gerekse takip ettiği öğretim yöntemleri bakımından son derece yetersizdi. Sadrettin Celâl Antel, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 441.
- 5 1838 tarihli *Meclis-i Umûr-ı Nafia Layihası*'nda sıbyan mekteplerindeki düzensizliğin önüne geçmek için sınıf sistemine geçiş, Türkçe yazı öğretimi, *Tuhfe ve Nuhbe*, *Subha-i Sıbyan* gibi lügat ve "*Birgivi*

Talimat'ta sıbyan mekteplerinin iyileştirilmesine yönelik yeni adımlar atıldı. Bu kapsamda eğitimin zorunlu ve öğretim süresinin dört yıl olduğu belirtilmiş, öğretim programı hazırlanmış, yeni eğitim araç gereçleri ve yazma eğitiminin verilmesi benimsenmiştir⁶. Münif Paşa'nın yazdıklarına bakılırsa 1862 yılına gelindiğinde sıbyan mekteplerindeki eğitim usulleri pedagojik ilkelere uygun olmayıp çeşitli sorunlar (ezbercilik, öğretim yöntemlerinin yetersizliği vs.) barındırmaktaydı. Ona göre çocuklara Türkçe okuma yazmayı kolaylıkla öğretecek yöntemler uygulanmalı, eğitim araç-gereçleri tedarik edilmeli, yeni usulde eğitim yapabilecek öğretmenler istihdam edilmeliydi⁷. Paşa'nın *Mecmua-i Fünun*'da çıkan bu yazısından hemen sonra 1862 sonu ve 1863 başlarında "mekâtib-i mezbûnenin (İstanbul ve bilâd-ı selâsede yer alan mektepler) ekserisinde tedarik ve tahsil kavâidi yolunda" olmadığı belirtilerek bunlardan bazılarında eğitim araç gereçleri dağıtımı ve öğretmenlere hazineeden maaş bağlanması gibi kararlar alındı⁸.

1868'de yayımlanan *Sıbyan Mekteplerinin Islahatına Dair Nizamname Lâyihası* ve bunu tasdik eden padişah *iradesinde* sıbyan mekteplerindeki eğitimin iyileştirilmesi yönünde önemli kararlar alındı. Bu kapsamda altı yaşına gelen çocukların zorunlu eğitime tabi oldukları vurgulanarak kız erkek ayrımı gözetilmeksizin okullaşmayı artırıcı tedbirlere yer verildi. Sıbyan mekteplerinin öğretim programı güncellendi⁹. 1838'den itibaren alınan karar ve uygulamalara rağmen sıbyan mekteplerindeki eğitim-öğretimi düzene koyma faaliyetlerinde istenen başarının sağlanamadığı anlaşılmaktadır¹⁰. Genelde bütün eğitim sistemi ve özelde ilkokul düzeyindeki eğitimin modernizasyonu yolundaki

Risalesi vesair ahlak kitapları ve hat ve kitabet" gibi derslerin öğretimi ile daha başka öneriler getirildi. Mahmud Cevad, *age*, s.7-8.

- 6 Yahya Akyüz, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1947 Talimatı," *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 5/Yıl: 1994, s. 2-12. Söz konusu Talimname bir süre önce matbu hâle getirilerek öğretmenlere dağıtılmış olup halkı haberdar etmek üzere mahalle imamlarıyla esnaf kethüdâlıklarına da gönderilmesi padişah *iradesi* ile kararlaştırılmıştı. BOA, İ.DH., 148-7648, H.04.06.1263/20 Mayıs 1847.
- 7 M. Tahir Münif Paşa, "Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan," *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, s. 395-401.
- 8 BOA, MVL, 852/56, H.17.7.1279/8 Ocak 1863.
- 9 Kur'an öğretimi, Türkçe okuma ve yazma eğitimi, Türkçe tecvid ve ilm-i hâl risalelerinin okunması programın esasları arasında kabul edildi. Ma'lumât-ı nâfia (faydalı bilgiler) ve Türki muhtasar coğrafya (Türkçe kısa coğrafya) risalesi ile a'mâl-i erbaanın (dört işlem) öğretiminin programa girmesi önemli yeniliklerdi. Yine okullarda görev yapacak öğretmenlerin niteliğini artırmaya yönelik önemli kararlar alındı. BOA, İ.MVL., 584/26278, H.29.10.1284/23 Şubat 1868.
- 10 Arzu M. Nurdoğan, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 46-47.

en etkili ve kalıcı adımlar 1869 yılında atıldı. 18 Haziran 1869'da ülkede bütün eğitim öğretim faaliyetlerini düzenleyen *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* yayımlandı. Nizamnamenin ilgili maddelerine (madde 3-4) göre eğitim zorunlu olacak, her mahalle veya köyde Müslüman veya gayrimüslim halktan her biri için okul açılacak, okulun inşa ve diğer giderleri halk tarafından karşılanacaktı¹¹.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlandıktan sonra 1870'lerin başından itibaren ilkökul düzeyinde yeni tarz eğitim veren okulların ilk örnekleri açılmaya başlandı. Okullar tıpkı rüşdiyeler gibi Maarif Nezaretine bağlı olacaktı. Bu okulların (Mekteb-i İbtidâî) ilki dönemin Maarif Nazırı Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiye göre 1874 yılı baharında Nuruosmaniye Camii içerisinde "numune mektebi" adıyla usûl-i cedide üzere eğitim verecek bir okul olarak faaliyete başlamıştır¹². Daha başlangıçtan itibaren bu okullarda *usûl-i cedid*¹³ denilen yeni tarz eğitim verilmekteydi¹⁴. Yenilik, ders görülen mekândan öğretim araç gereçlerine ve öğretim yöntemlerine kadar geleneksel eğitimden esaslı

11 BOA, Yıldız Esas Evrak (YEE), 112/6, H.24.06.1286/1 Ekim 1869.

12 Bu okulun açılmasından bir süre önce faaliyete başlayan Darümuallimîn öğrencilerinden öğretmen yetiştiği ve sıbyan mekteplerinin "usûl-i cedide-i tedrisiye" uygulama (tecrübe) yeri olması ve tedricen yaygınlaştırma isteği gerekçe olarak gösterilmiş, Darümuallimîn mezumu bir öğretmen ile bir *bevvabın* görevlendirilmesi kararlaştırılmıştı. BOA, İDH, 679/47295, H.20.12.1290/8 Şubat 1874, Lef:1-2; BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (ME MKT), 17/25, 6 Muharrem 91/23 Şubat 1874. Cevdet Paşa sıbyan mekteplerine örnek olmak üzere 1874 yılı bahar döneminde "ibtidâîye" bir sıbyan mektebinin açıldığını belirtmektedir. Cevdet Paşa, *age.*, s. 126. Ergin mektebin açılış tarihini 1872 olarak verirken (Ergin, *age.*, s. 467) Kodaman ise 1873'te açıldığını belirtmektedir. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 27.

13 *Usûl-i Cedid*: Usûl-i cedid, yıllara göre sınıf sistemi, ayrı dershanelerde ders görme, sınıf başkanı ve Türkçe okuma yazma gibi yenilikler içermekteydi. Nurdoğan, *agt.*, s. 573. Okuma öğretimine yenilik getiren ve *usûl-i savtiye* denilen yöntem usûl-i cedid hareketinin temel ilkelerindendir. Selim Sabit Efendi'nin *Rehnumâ-yı Muallimîn* adlı eserinde geleneksel heceleme sistemi olan ve harflerin uzun uzun "cim üstün ce, cim esre ci, cim ötre cü" gibi heceleme esasına dayanan *usûl-i tehecci* yerine harflerin seslerini "ce, ci, cü" gibi doğrudan okutan *usûl-i savtiye*ye geçilmesi önerilmiştir. Selim Sabit Efendi'ye göre kelimelerin öğrenilmesine geçildiğinde çocukların günlük hayatta bildikleri gün, ay, insan, hayvan, bitki gibi şeylerin isimleri öğretilmelidir. Öğrenciler okuyamaz olduktan sonra Kur'an okumaya başlamalıdır. Usûl-i cedide bunlara ilave olarak aritmetik, coğrafya, tarih, lisan-ı Osmanî ile diğer derslerin öğretiminde yeni materyaller (sıra, kara tahta, tebeşir, harita, yer küresi, öğretmen kürsüsü konması) yeni öğretim yöntemlerinin kullanılması anlamına gelmekteydi. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015, s. 204-205, 207-209. Selim Sabit Efendi, Türkçenin usûl-i cedid üzere kolay bir şekilde öğretilmesini içeren *Elifba Risalesi* adında bir de kitap yazmıştır. Eserde harflerin okunuşu ve usûl-i savtiye üzere heceleme yöntemi örneklerle gösterilmiştir. Burada öğrencilere önce Türkçe kelimelerin öğretimi ardından Kur'an-ı Kerim okumaya geçilmesi esas alınmıştır. Ayrıntı için bk. Selim Sabit, *Elifba Risalesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1290.

14 BOA, ME MKT, 64/36. 21 Temmuz 95/2 Ağustos 1889.

bir farklılaşmayı ifade ediyordu. Bir görüşe göre¹⁵ yeni tarz eğitimi İstanbul'da ilk uygulayan Fransa'da eğitim alarak yurda dönmüş olan Selim Sabit Efendi¹⁶ idi. O, Fransa'daki gibi sınıflara sıra, tahta ve haritalar koydurmak suretiyle eğitim vermekteydi¹⁷. Vak'anüvis Ahmet Lütfi'ye göre sıbyan mekteplerinin yönetimi H.1291 (1874-1875)'de Evkaf-ı Hümayun Nezaretinden Maarif Nezaretine geçti. İstanbul'da geleneksel eğitimi dönüştürmek için önemli adımlar atıldı¹⁸. İstanbul'dakine benzer bir gelişme Selânik'te de yaşandı ve 1870'lerin başlarında yeni usulle eğitim veren okullar açılmaya başlandı¹⁹. Ancak gerek başkent İstanbul ve gerekse Selânik'te yeni tarz eğitim veren okulların açılması ve yaygınlaşması kolay olmadı²⁰. Sıbyan mekteplerinin yönetiminin Maarif Nezareti bünyesine alınması okulların modernize edilmesini kolaylaştıran çok önemli bir etkeni.

- 15 Ergin, *age.*, s. 468. 19 Ağustos 1880 tarihinde Abdi Kâmil Efendi, Süleymaniye İbtidaiyesi'nde öğretmenlik yapmaya devam ediyordu. BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemî (ME İBT), 15/69, H-13-09-1297/19 Ağustos 1880.
- 16 Selim Sabit Efendi (1829-1911) medrese eğitiminden sonra 1854'te Darülmüallimîn'den mezun oldu. "1855 yılında Paris'te öğrenim görmekte olan Türk gençlerini eğitmek, buradaki Osmanlı Hristiyan tebaasına Türkçe öğretmek ve dönüşünde Dârülfünûn-ı Osmânî'de hocalık yapmak üzere Paris'e gönderildi. Paris'te kaldığı altı yıllık sürede Mekteb-i Osmânî'de ve diğer okullarda Osmanlı Türkçesi'ni öğretti; bu sırada öğrenimini sürdürdü; Fransızca, hesap, cebir, hendese, müsellesât, cerr-i eskâl, hey'et ve hikmet-i tabiiye derslerinden sertifika aldı." 1861'de yurda döndükten sonra başkent İstanbul'dan ülkenin diğer kentlerine yayılmakta olan ve "usûl-i cedide" diye adlandırılan çağdaş pedagoji hareketinin öncüsü oldu. Batı tarzı öğretim yöntem ve tekniklerini İstanbul-Süleymaniye'de açtığı Numune Mektebi'nde uyguladı. Yazdığı *Rehümâ-yı Muallimîn* adındaki eseri ile "Dârülmüallimîn'deki öğretmen adaylarını medrese zihniyetinden kurtarmaya" çalıştı. Cemil Öztürk, "Selim Sabit Efendi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 429.
- 17 Ergin, *age.*, s. 460-461;
- 18 H.1291 (1874-1875) yılında Nuruosmaniye'dekine benzer Numune Mektepleri Simkeşhane ve Sarachane'de de açılmaya başladı. Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C XV, Yay. haz. M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 27. 1875 yılı Nisan ayında Dersaadet ile Bilâd-ı Selasede üyeleri halk tarafından seçilen Meclis-i Tedris ile ona bağlı olacak Meclis-i Tedris Şubeleri kurulmuş bu yolla sıbyan mekteplerinden iptidai mekteplere geçiş sağlanmaya çalışılmıştır. Mesela 1882 yılı güz döneminde bu meclislerin çalışmalarıyla Eyüp'te yaklaşık 600 kız ve erkek öğrencinin okuduğu okullarda iptidai müfredatı ve usûl-i cedid uygulamasına gidilerek başarılı sonuçlar alınmıştır. Mahmud Cevad, *age.*, s. 142-143, 232-233.
- 19 Özcan Mert, "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi (1852-1917)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 7/S. 20, s. 332-334; Ergin, *age.*, s. 473-475.
- 20 İstanbul ve Selânik'te açılan okullar ve öğretmenler geleneksel eğitim yanlılarınca tepkiyle karşılanmış hatta fiili saldırıya bile maruz kalmışlardır. Bu hususta yaşanan zorluklara dair geniş bilgi için bk. Ergin, *age.*, s. 461, 473-475.

İlköğretimin zorunlu olduğu hususunun *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nden sonra 1876 yılında ilan edilen *Kanun-ı Esasi*'de bir kez daha dile getirilmesi ve savaş döneminin geride kalması ile iptidailer, II. Abdülhamid Dönemi'nde yurt dışında yaygınlaştı²¹. Yeni açılan okulların sıbyan mekteplerinden farkını belirtmek üzere önceleri "Numune Mektebi"²²1880 yılı başlarından itibaren yaygın olarak "mekteb-i ibtidâiye" veya "ibtidâî" ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Okullardaki eğitimin kalitesi, yurt geneline yaygınlaştırma çalışmalarına olumlu etki etmiştir. Bununla birlikte 1880'lerin başına kadar ülkedeki ekonomik ve siyasal sorunlar (Balkan Bunalımı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı vs.) nedeniyle iptidailerin yaygınlaşması mümkün olmamıştır. İç ve dış siyasal sorunların nispeten azalması ile bütün vilayetlere maarif müdürü atama politikası güdülerken iptidailerin yaygınlaştırılmasına gayret edilmiştir²³. II. Abdülhamid döneminde iptidailerin açılarak faaliyet gösterdiği yerlerden biri de o dönemde Ankara vilayetine bağlı bir sancak olan Kayseri olmuştur.

1. Kayseri'de İptidai Mekteplerinin Açılması

1869 tarihli *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nin dördüncü maddesine göre açılacak sıbyan (iptidai) mekteplerinin her türlü gideri halk tarafından karşılanacağından hazine gelirlerinden herhangi bir pay ayırlamayacağı, bu hususa dair giderlerin yerel imkânlarla karşılanması gereği, merkezi yönetim ile Kayseri arasındaki yazışmalara sıkça yansımaktaydı²⁴. Maarif Nezareti Kayseri'de herhangi bir okulun açılması ve sürdürülebilirliği konusunda emin olmak istiyordu. Yani okulun hizmet vereceği binanın inşa edildiğinden yahut kiralandığından, öğretmen ve görevlilerin maaşının sorunsuz şekilde ödeneceğinden ve diğer giderlerin karşılanacağı konusunda Nezaret'in ikna edilmesi gerekiyordu.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayımlanmasından sonra yeni tarz eğitim veren Numune Mekteplerinin açılmasının üzerinden yirmi yıl kadar bir zaman geçtiği

21 Kodaman, *age.*, s. 66-67; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 93-94, 145, 148. Ülke genelinde 1877'de 200 kadar olan yeni usul mekteplerin sayısı 1892-1893 yıllarında 3.059'a yükselmişti. Kodaman, *age.*, s. 86.

22 Ergin, *age.*, s. 467.

23 Nurdoğan, *agt.*, s. 133.

24 BOA, YEE., 112/6, H.24.06.1286/1 Ekim 1869; BOA, DH. MKT., 856/55, H.17.03.1322/1 Haziran 1904; BOA, MFMKT., 864/28, H.11.04.1323/15 Haziran 1905). BOA, DH. MKT., 192/105, H-26-05-1325/7 Temmuz 1907; BOA, MFMKT., 864/28, H.11.04.1323/15 Haziran 1905.

hâlde Kayseri’de henüz bu tarz okullar açılmamıştı. Kayseri’de idari bakımdan yeni oluşturulan bürokratik düzen içerisinde Maarif Nezaretine bağlı iptidailerin açılmasının ve sürdürülebilir olmasının önündeki en önemli engel finansman sorunuydu. Kayseri’deki iptidailerin açılması, öğretmen maaşlarının ödenmesi ve okul ihtiyaçlarının karşılanmasında halkın yardımı ön plandaydı²⁵ ancak *evkaf-ı münderise* gelirleri,²⁶ *zebhiye rüsumu*²⁷ ve *maarif hisse-i ianesi*²⁸ de kullanılmıştı.

Kayseri’de geleneksel eğitim veren sıbyan mekteplerinin yanında faaliyet gösteren ilk iptidai, erkeklere özgü olmak üzere 1893 yılında açıldı²⁹. Osmanlı dönemi eğitim istatistiğine göre 1894-1895 döneminde Kayseri genelinde eski usul eğitim veren okul sayısı 214, yeni yöntemle eğitim verenlerin miktarı ise 12 idi³⁰. 1895 yılına dair bir analizde Sancak genelindeki sadece köylerde 290 yeni usulle eğitim veren iptidaiye

- 25 Salnamelerde yer alan bilgilere göre Kayseri merkezdeki iptidailerin tamamı “iane-i ahali ile” açılmıştı. Uygur Kocabaşoğlu-Murat Uluğtekin, *Salnamelerde Kayseri*, KTO Yayınları, Kayseri 1998, s. 247, 258. Köylerde bulunan mekteplerdeki öğretmenlik görevini köy imamları yapıyordu. Bunlar “muallimlik ve imamlık” adı altında köy halkından erzak ve diğer şeyler ile haftalık olarak belirli miktarda para almaktaydı. BOA, MFİBT., 35/93, H. 6.10.311/12 Nisan 1894.
- 26 *Evkaf-ı münderise*, gelirleri olduğu halde harcama sebebi ortadan kalkmış olan (meşrutun lehine sarf edilmeyen) vakıfları ifade etmekteydi. Yakup Karataş, “Sultan II. Abdülhamid’in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkaf-ı Münderisenin Maarife Terki”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, S. 57, 2016, s. 1841. Kayseri’deki vakıfların gelirleri 1906 yılı itibarıyla altmış yetmiş bin kuruş civarlarına ulaşmış olup bu para okul inşası, kira ve personel giderleri gibi harcamalar için kullanılmaktaydı. BOA, MF.MKT., 1013-37. 31 Temmuz 322/13 Ağustos 1906.
- 27 Vergi, Kayseri’deki kasap ve pastırmacı esnafından kesilen hayvan başına alınan bir vergiydi. BOA, Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu Evrakı Muamelat (DH. TMK.M.), 91/56, 27 Haziran 316/9 Temmuz 1900.
- 28 II. Abdülhamid’in tahta çıkışının üzerinden sekiz yıl kadar geçtikten sonra belirlenen kurallara göre öşür vergisinin belirli bir kısmı eğitim için ayrılmaya başlandı ve buna da *Maarif Hisse-i İanesi* dendi. Zamanla Maarif Hisse-i İanesine aşara ilave olarak emlak ve bina vergileri de ilave edildi. Kodaman, *age.*, s. 159; Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s. 186-187. 1310 senesi (1894-1895) sonuna kadar Kayseri Sancağından toplanan vergiler iptidailerin açılmasına tahsis edilmişse de istenen netice elde edilememişti. BOA, DH. MKT., 856/55, H.17.03.1322/1 Haziran 1904.
- 29 BOA, MF.MKT.,161/34, 6 Şubat 1308 /18 Şubat 1893. Ankara Maarif Müdürünün Maarif Nezareti’ne yazdığı yazıya göre okulun öğretmeni Ahmed Efendi dahi 300 kuruş maaşla tayin edilmiş olup işe başlayacağı tarih daha sonra belirtilecekti. BOA, MFİBT., 34/78, H.23.06.1311/1 Ocak 1894. Okul, şehrin Sivaskapısı civarında halkın yardımlarıyla açılmıştı. Kocabaşoğlu-Uluğtekin, *age.* s. 167. Mevcut kaynaklardan Kayseri’de açılan bu ilk iptidainin ismine ulaşılammıştır.
- 30 *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, haz. Mehmet Ö. Alkan, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü yayımları, Ankara 2000, s. 94.

ihtiyaç vardı.³¹ Ankara Maarif Müdürünün eski tarz eğitim veren okullara dair yazdığı bir rapora bakılırsa sıbyan mekteplerindeki eğitimin niteliği sorunluymuştu. Ona göre eski tarz eğitim veren sıbyan mekteplerinde eğitim-öğretimle uğraşan öğretmenler yeni tarz eğitimden habersizdi. Hatta bunların “yüzde yetmişi işe yaramayacak derecede olup” eski tarz eğitimin dahi ne demek olduğunu bilmiyordu³².

İhtiyaç nedeniyle sonraki yıllarda iptidailerin açılmasına devam edildi. Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa adına açılan mekteb-i rüşdiye, 1896 senesinde iptidai mektebe dönüştürüldü³³. En geç 1897 yaz döneminde varlığı bilinen diğer bir okul ise Numune-i Terakki idi³⁴. Darülfırfan mektebi bir yıl kadar sonra faal hâle geldi³⁵. Bunlara ilaveten 1902-1903 ve 1903 -1904 eğitim-öğretim yıllarında sırasıyla Fezyiye ve Mekteb-i Edeb okulları açıldı³⁶.

Erkek iptidailerinin faaliyete başlamasının üzerinden fazla zaman geçmeden kız iptidailerini açılmaya başladı. Kayseri’de kızlar için açılan ilk okul Feyzülhamid’ti. Okulun, 1314 (1896-1897) yılında³⁷ veya daha kuvvetli bir ihtimalle 1898-1899 döneminde eğitim-öğretime başladığı anlaşılmaktadır³⁸. Bu okul, çok büyük bir rağbet görünce³⁹ ikincisinin açılmasına çalışılmışsa da kısa sürede netice alınamamış nihayet Hadika-yı Afıtáb adlı diğer okul ancak 1902-1903 eğitim-öğretim yılında faaliyete başlayabilmiştir⁴⁰. Şehirde en geç 1906’da Hadikat’ül Benat adıyla bir başka kız okulu daha açılmıştır⁴¹. Öyle anlaşıyor ki II. Abdülhamid’in tahta çıkışından II. Meşrutiyet’in ilanına kadarki dönemde Kayseri merkezde en az beş erkek ve üç kız iptidaisi faal hâle gelmiştir.

31 BOA, MF. İBT., 45/57, H.29.12.1312/23 Haziran 1895.

32 BOA, MEMKT., 862/8-2, 6 Teşrinievvel 1317/19 Ekim 1901.

33 BOA, MEMKT., 323/43, H.25.01.1314 /6 Temmuz 1896.

34 BOA, MF. MKT., 362/68, 23 Haziran 1313/5 Temmuz 1887.

35 BOA, MF. MKT., 388/28-1, 2 Şubat 1313/14 Şubat 1898.

36 Kocabaşoğlu-Uluğtekin, *age.*, s. 160, 167-168, 258; Mekteb-i Edeb, 16 Haziran 1904 itibariyle eğitim-öğretime devam etmekteydi. BOA, DH.MKT., 806/1, H.16.07.1322/26 Eylül 1904.

37 BOA, DH.MKT., 2232/56, H.3.4.1317/11 Ağustos 1899.

38 BOA, DH.MKT., 2329/4, 23 Mart 1316/5 Nisan 1900; Kocabaşoğlu- Uluğtekin, *age.*, s. 155. BOA, MEMKT., 470/17, H.29.05.1317 /5 Ekim 1899; BOA, MEMKT., 597/44, H.26.09.1319/6 Ocak 1902.

39 1899’da bu okula 100 öğrenci kayıt yaptırmıştı. BOA, MEMKT., 470/17, H.29.05.1317/5 Ekim 1899.

40 BOA, DH.MKT., 806/1, H.16.07.1322/26 Eylül 1904; Kocabaşoğlu-Uluğtekin, *age.*, s. 186-187.

41 BOA, MEMKT., 969/33, H.06.11.1324/22 Aralık 1906.

Sancak genelinde ise sayı doğal olarak daha fazlaydı⁴². 1890'lı yılların ortalarından itibaren Kayseri merkezde olduğu gibi kazalarda da iptidailer açılmaya başladı. Develi'de 1891-1892 yıllarında 69 sıbyan mektebi bulunuyordu. Kazadaki ilk iptidai mektep 1894'te açılmış olup⁴³ 1901 senesinde sayı 10'a ulaşmış bulunuyordu⁴⁴. İncesu'da ise 1895 senesinde halktan toplanan yardımlarla açılan iki tane iptidai vardı⁴⁵.

Burada söz konusu edilen şehir ve köylerdeki iptidailer ile sıbyan mektepleri Müslüman ailelerin çocukları içindi. Sancakta yaşayan Rumlarla Ermenilerin ilkokul düzeyinde eğitim veren kendilerine ait okulları vardı. Yine şehirde Amerikan okulları da bulunmaktaydı⁴⁶. Gayrimüslimlerin çocukları kendi okulları ile Amerikan okullarına gidiyorlardı. Her din mensubu çocuklarını kendi okullarına göndermekteydi. Yeni açılan okullara rağmen kentte geleneksel eğitim

- 42 1905-1908 dönemini içeren Osmanlı dönemi eğitim istatistiğine göre ise Kayseri genelinde 10'u erkek, ikisi kız ve 15'i de karma olmak üzere 27 iptidai bulunuyordu. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s. 128. 1893 yılında Ankara valisi ve maarif müdürünce hazırlanan yazılarda belirtildiğine göre Kayseri'nin köyleri de dâhil olmak üzere vilayet genelindeki hemen hemen bütün köylerde birer sıbyan mektebi bulunmaktaydı. BOA, MF.İBT., 35/93, H. 6.10.311/12 Nisan 1894. Ahmet Nazif'in verdiği bilgiye göre II. Meşrutiyet döneminde ve 1914 öncesinde Kayseri merkezde altısı erkekler ve üçü kızlar için olmak üzere dokuz iptidai bulunmaktaydı. Ahmed Nazif, *Mir'at-ı Kayseriye veya Kayseri Tarihi*, haz. Mehmet Palamutoğlu, Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Kayseri 1987, s. 13.
- 43 Mehmet Süme, *XLX. Yüzyılda Orta Anadolu'da Bir Osmanlı Kazası Develi*, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2018, s. 108.
- 44 BOA, MFMKT., 862/8-2, 6 Teşrinievvel 317/19 Ekim 1901. Arşiv kayıtlarından bu okullardan üç tanesinin ismine ulaşılmıştır: Bu okullar Evrek Mekteb-i İbtidaisi (BOA, MF.İBT., 163/99, 9 Temmuz 321/22 Temmuz 1905), Zile Mekteb-i İbtidaisi (BOA, MF.İBT., 356/38, H.21.01.1330/11 Ocak 1912) ve Develi Mekteb-i İbtidaisidir (BOA, MF.İBT., 412/65, H.23.02.1331/30 Ocak 1913).
- 45 BOA, MF.İBT., 45/57, H.29.12.1312/23 Haziran 1895; BOA, MF.İBT., 539/37, 14 Teşrinievvel 316/27 Ekim 1900. Cumhuriyet öncesi Kayseri eğitim tarihi hakkında bilgi için bk. *Kayseri Eğitim Tarihi Araştırmaları*, ed. Aziz Altu-Serpil Sevim Kartal, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2021.
- 46 1893 yılında Kayseri'de 14 Rum ve 21 Ermeni, 1 Katolik, 5 Protestan olmak üzere gayrimüslimlere ait toplam 41 okul bulunmaktaydı. BOA, Y.PRK.MF., 3/31, 29.12.311/3 Temmuz 1894. Ancak bunların kaç tanesinin ilkokul düzeyinde olduğu bilinmemektedir. Daha sonraki bir istatistiğe göre şehirde iptidai düzeyinde eğitim veren okul sayılarına ulaşmak mümkündür. 1905-1908 döneminde Rumlara ait 19 erkek, 16 kız ve üç de karma okul vardı. Ermenilere ait okul sayısı daha az olup altı erkekler için, beş kızlar için dokuz da karma eğitim veren okul vardı. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s.128. Ankara valisi Reşid'in 7 Mart 1907 tarihli yazısında verdiği bilgiye göre Kayseri Sancağında dört Amerikan okulu vardı. İptidai düzeyindeki okullara 7-10 yaş aralığındaki çocuklar devam ediyordu. BOA, Y.PRK.MF., 5/20, 22 Muharrem 1325/7 Mart 1907.

veren, kız ve erkek öğrencilerin aynı mekânı paylaştığı sıbyan mekteplerinin ağırlığı sürüyordu. 1900-1901 tarihlerinde şehir merkezinde 58 ve merkeze bağlı köylerde 98 tane olmak üzere toplam 156 sıbyan mektebi bulunmaktaydı⁴⁷. II. Abdülhamid döneminde sıbyan mekteplerini modern iptidailere dönüştürmek için gayret sarf edilse de bunda çok başarılı olunduğu söylenemez⁴⁸. Abdülhamid sonrası II. Meşrutiyet döneminde okul sayılarında ciddi bir azalma meydana gelmiş, I. Dünya Savaşı yıllarında ise nispi bir artış yaşanmıştır (bk. Tablo1).

Tablo 1: 1894-1916 Döneminde Kayseri ve Kazalarında Yer alan İptidai Mektebi Sayılarındaki Değişim

Yıllar	Kayseri Merkez		Develi		İncesu		Toplam
	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	
1893-1894	1	-	-	-	-	-	1
1900-1901	3	1	10 ⁴⁹	-	2	-	16
1903-1904	5	2	10	-	2	-	19
1905-1906	5	3	10	-	2	-	20
1913-1914	5	-	1	1	1	1	9
1916-1917	-	-	-	-	-	-	13

Kaynak: BOA, MEİBT., 34/78, H.23.06.1311/1 Ocak 1894; BOA, MF. MKT, 388/28-1, 2 Şubat 1313/14 Şubat 1898; BOA, *DH.MKT.*, 806/1, H-16-07-1322/26 Eylül 1904; Kocabaşoğlu-Uluğtekin, *age.*, s.160, 167-168, 258; BOA, MF.MKT., 862/8-2, 6 Teşrinievvel 317/19 Ekim 1901; BOA, MF.MKT., 806/1, 5 Haziran 320/17 Haziran 1904; *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s.124; BOA, DH.UMVM.,143/14, H.06.02.1335/21 Aralık 1916.

47 BOA, MF.MKT., 862/8-2, 6 Teşrinievvel 317 /19 Ekim 1901. 1902-1903 yılında da sıbyan mektebi sayısında herhangi bir değişim olmamıştır. Kocabaşoğlu-Uluğtekin, *age.*, s. 186-187.

48 1910-1913 yıllarında arşiv kayıtlarına yansıyan yazışmalara göre köylerde ondan fazla iptidai faaliyette olup bunların bir kısmının II. Abdülhamid döneminde açılmış olması veya dönüştürülmesi muhtemeldir. BOA, MF.MKT.,1074/71,19 Ağustos 324/1 Eylül 1908. BOA, MEİBT., 226/11, H.17.02.1327/10 Mart 1909; BOA, MEİBT., 305/19, H.01.03.1329/2 Mart 1911; BOA, MF.MKT.,305/19, H.01.03.1329/2 Mart 1911; BOA, MEİBT.,391/35,6.10.1330/27 Mayıs 1912; BOA, MEİBT., 388/37, H.02.09.1330/15 Ağustos 1912; BOA, MEİBT., 445/80, 18 Temmuz 329/31 Temmuz 1913.

49 1900-1901 dönemi ile 1903-1904 dönemi Develi'de yer alan okullardan herhangi birinin kız okulu olduğuna dair herhangi bir veriye ulaşılamadığından erkek okulu olarak kabul edilmiştir.

İlköğretimin modernleştirilmesi maksadıyla okul açma girişimlerinde öncelikle devletin içinde bulunduğu ekonomik durumun belirleyici olduğu söylenebilir. Geleneksel eğitim veren okul sayısının fazlalığı ve halkın bu okullardan vazgeçmeye çok da hevesli olmamaları daha radikal adımların atılmasını ve okul sayısının sınırlı sayıda kalmasını etkilemiş olmalıdır. İptidailerin açılarak yaygınlaşmasını etkileyen ve açılan okullardaki eğitimin niteliğine doğrudan katkı yapan başka bir unsur ise öğretmenlerdi.

2. Öğretmenler

Açılan okullarda dönüşümü sağlayacak, yeni eğitim modelini hayata geçirecek olan en önemli etken şüphesiz öğretmendi. İlgili mevzuat hükümleri ile yeni okulların öğretim kadrosunun öğretmenlik formasyonuna sahip kişilerden oluşması esası getirilmişti. Öğretmen yetiştiren okullardan mezun olanlar bulunamazsa belirli yeterliklere sahip öğretmenler aranıyor ve bu durum test edildikten sonra istihdam sağlanıyordu.

İster kadın ister erkek olsun Kayseri'deki iptidailerde görev yapacak öğretmenlerin öğretmen okullarından mezun olmalarına dikkat ediliyordu⁵⁰. Ancak bu mümkün değilse farklı okul mezunları da sınav yapılmak şartıyla istihdam edilebilmekteydi⁵¹. Kayseri'deki erkek iptidailerinden ilkinde atanan öğretmen Ahmet Bey'in Ankara'da bulunan Darülmuallimin'den yani öğretmen okulundan mezun olduğu bilinmektedir. Kız okullarından ilki olan Fezülhamid'te görev yapan Ayşe Hanım da aynı şekilde öğretmen okulu mezunuydu⁵². Başka özel nedenler yoksa Ayşe Hanım'ın buraya gelmesinde İstanbul'daki maaşın yaklaşık iki katının teklif edilmesi etkili olmalıdır⁵³.

50 İsmi zikredilmeyen ancak en geç 14 Aralık 1893'te açıldığı bilinen Kayseri'deki mekteb-i ibtidâiye atanan Ahmet Efendi, Ankara öğretmen okulu (Ankara Darülmuallimini) mezunuydu. BOA, MFİBT., 34/78, H.23.06.1311/1 Ocak 1894. O dönem Kayseri'nin bağlı bulunduğu Ankara'nın Maarif Müdürü, 19 Ekim 1901 tarihli bir raporunda öğretmen niteliğini artırmada mevcut öğretmenlerle bir yere varılmayacağını düşünüyor bu nedenle de okullarda yeni tarz eğitimi bilen diplomalı öğretmenlerin görevlendirilmesinin zaruri olduğunu dile getiriyordu. Öyle ki müdür, köydeki sıbyan mekteplerinde hem imamlık hem de öğretmenlik yapan hocaların niteliğinin artırılmasını dahi önermiyordu. BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MEMKT), 862/8-2, 6 Teşrinievvel 1317/19 Ekim 1901.

51 BOA, MEMKT., 470/17, H.29.05.1317/5 Ekim 1899.

52 BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemi (DH. MKT), 2329/4, 23 Mart 1316/5 Nisan 1900.

53 Kayseri Mutasarrıflığı, Maarif Nezaretine şehirde açılması planlanan rüşdiye için Darülmuallimat mezunu bir kadın öğretmene ne kadar aylık ayrımları gerektiğini sordu. Gelen cevapta 1895 yılı itibarıyla İstanbul ve civarında kadın öğretmenlerin ortalama 250 kuruş aldığı ancak başkentten uzaklaştıkça mablağın arttığı ve 1.000 kuruşa kadar ulaştığı belirtildi. Nezaret yazısına göre Kayserililer kadın öğretmen için 600-800 kuruş aralığında bir ödemeye hazır olmalıydı. BOA, MEMKT., 292/12, 12 Teşrinievvel 1311/24 Ekim 1895. Nezaret'in belirttiği maaş aralığı

Öğretmen maaşları öğretmen okulu mezunları için diğerlerine göre daha yüksekti⁵⁴. Dolayısıyla standart bir uygulama olmayıp maaşlar, mezun olunan okula, tayin olunan okulun ve elbette velilerin gelir durumuna göre değişiyordu.

1902-1903 senelerinde Terakki ve Ahmed Paşa'da dörder, Darülrifan ve Feyziye'de üçer erkek öğretmen ile Feyzülhamid kız iptidaisinde bir kadın öğretmen görev yapmaktaydı⁵⁵. 1907-1908 döneminde Ahmet Paşa, Feyziye, Darülrifan ve Feyzülhamid'te ikişer öğretmen vardı⁵⁶. Kız okulunda görev yapan öğretmenler kadınlardan oluşmaktaydı.

rüşdiye öğretmenleri içindi. İptidâide görev yapan Ayşe Hanım belki de bu nedenle 1900 yılında Nezaret'in tahmin ettiği miktarın altında yani 500 kuruş maaşla çalışmaktaydı. Kayseri Mutasarrıfı Esseyid Mehmed Nazım, Nezaretten kız rüşdiyesi açmak istediklerini, Ayşe Hanım'ın maaşının "maarif tahsisatından" ödenmesi talebinde bulundu. 5 Mayıs 1900 tarihli cevapta Nezaretin maaş kısmında para kalmadığı, Kayseri'deki kız iptidaisi öğretmeninin Darülmuallimat mezunu olması nedeniyle eğitim-öğretimin emsali seviyesinde verildiği ifade edilerek şimdilik mevcut öğretmen ile yetinmekten başka çare olmadığı belirtildi. BOA, MFMKT., 470/17, H.29.05.1317/5 Ekim 1899. Böylece Ayşe Hanım'ın rüşdiye öğretmeni olması mümkün olmadı. İki yıl kadar sonra Kayseri'den ayrılarak İstanbul merkeze nispeten yakın olan Çatalca'daki bir iptidai mektepte çalışmaya başlayan öğretmen, evvela 400 ve sonra 300 kuruş maaşa razı oldu. BOA, MFMKT., 597/44, H.26-09.1319/6 Ocak 1902. Bu bilgilerden yola çıkıldığında Ayşe Hanım'ın Kayseri'deki öğretmenlik görevinin üç yıldan biraz uzun sürdüğü söylenebilir.

- 54 1893'te Kayseri'de görev yapması için anlaşmaya varılan Darülmuallimin mezunu Ahmed Efendi'ye 300 kuruş ödenecekti. BOA, MF. İBT., 34/78, H.23.06.1311/1 Ocak 1894. 1900 yılında Feyzülhamid iptidaisinde görev yapan Ayşe Hanım'ın maaşı 500 kuruştı. BOA, DH.MKT., 2329/4, 23 Mart 316/5 Nisan 1900. Oysa Darülmuallimat mezunu olmadığı anlaşılan ve şehirdeki bir kız rüşdiyesinde muallimlik yapan Penbe Hanım'ın daha geç bir dönemde yani 1907'de 100 kuruş aylık aldığı bilinmektedir. BOA, MFMKT., 1014/49, H-24-07-1325/2 Eylül 1907. II. Abdülhamid dönemi sonrasında Şubat 1910 yılı itibarıyla Feyziye iptidaisinde çalışan Muallim-i evvel İsmail Hakkı Efendi 200, Numune-i Terakki mektebinde çalışan Muallim-i sani Hilmi Efendi ise 120 kuruş maaş alıyordu. Bunların her ikisi de istihdam edildikleri okullarda "ehliyetname" ile öğretmenlik yapıyorlardı. Ehliyetname ile çalışıyor olmaları yüksek ihtimalle öğretmen okulu mezunu olmayıp girdikleri bir sınavda başarılı olmaları sonucu öğretmen olma hakkı kazanmalarından kaynaklanıyordu. BOA, MF. İBT., 264-14, H.16.02.1328/27 Şubat 1910; BOA, MF. İBT., 226/11, H. 17.2.1327/10 Mart 1909. Şu hâlde eldeki sınırlı verilere göre öğretmen okulu mezunlarının diğer kaynaklardan yetişerek gelen öğretmenlere göre daha yüksek maaş aldıkları söylenebilir.
- 55 Öğretmenlerin görev yaptığı okullar ve isimleri şöyleydi: Feyzülhamid mektebinde Ganime Hanım, Feyziye'de Mustafa, Sait ve Hacı Ahmet efendiler; Ahmet Paşa'da Remzi, Galip, Hacı Ali ve Şaban efendiler; Darülrifan'da Hüseyin, Tevfik ve Hacı Ahmet efendiler; Terakki'de Ali, Mehmet Hilmi, Abdullah ve Şaban efendiler. Kocabaşoğlu-Uluğtekin, *age*, s. 167, 186-187, 196. Bunlardan Ahmed Remzi Efendi'nin en geç Temmuz 1901 itibarıyla Ahmed Paşa iptidaisinde öğretmenlik yaptığı anlaşılmaktadır. BOA, MFMKT., 579/12, H. 19.5.1319/3 Eylül 1901. Erkek okullarında birer tane rika muallimi olarak kaydedilen görevliler vardı. Hem Feyziye'de ve hem de Darülrifan'da isimleri geçen Hacı Ahmet Efendi ile diğer iki erkek okulunda görev yapan Şaban Efendi aynı kişilerdi. Muhtemelen bu öğretmenler ikişer okulda görev yapıyorlardı.
- 56 Kocabaşoğlu- Uluğtekin, *ageh*, s. 217.

Yeni okulların eski usul öğretim yöntem ve tekniklerini bilen öğretmenlerle idame ettirilemeyeceğinin farkında olan devlet yöneticileri, açılacak iptidailerde öğretmen okulu mezunlarının görev alması için büyük bir gayret sarf etmişlerdi. Ancak gerek öğretmen maaşları için ayrılacak ödenek kısıtlılığı ve gerekse mezun sayısındaki azlık istenen nitelikleri haiz öğretmen istihdamını sınırlandırmıştır. Yeni tarz eğitime aşına, nispeten nitelikli öğretmenler ile modern sınıf ve eğitim araçlarıyla donatılmış okullar veliler tarafından ilgi görmüş olup okullarda çok sayıda öğrenci öğrenime başlamıştır.

3. Öğrenciler

Temel eğitim düzeyinde değişim ve dönüşüm sağlama girişimleri kapsamında okul açma ve öğretmen yetiştirme önemli adımlardır. Esasen bu teşebbüsler ülkenin en önemli zenginlik kaynağı olan öğrenciler içindir. Kız ve erkek okullarında okuyan öğrencilerin sayıları, yaş durumları, kentte iptidai düzeyindeki eğitimin genel özelliklerinin tespiti açısından önem arz etmektedir.

a. Öğrenci Sayıları ve Okullaşma

Arşiv belgeleri ışığında Kayseri merkez ile bağlı köy ve kazalardaki bir kısım iptidailerde okuyan öğrencilerin bazı yıllara ait sayılarını tespit etmek mümkündür. Merkezde yer alan dört erkek ve iki kız okulundaki veriler sadece bir öğretim dönemini kapsamakla birlikte fikir verici niteliktedir (bk. Tablo 2).

Tablo 2: Sınıf Düzeyine Göre Kayseri Merkezde Bulunan Erkek İptidai Mekteplerindeki Öğrenci Sayıları (1323-1324/1907-1908)

Okul	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf	Toplam
Darülrifan	57	24	14	95
Ahmed Paşa	34	25	24	83
Feyziye	22	12	15	49
Numune-i Terakki	40	27	25	92
Toplam	153	88	78	319

Kaynak: BOA, MFİBT., 221/50, H.13.01.1327/4 Şubat 1909; BOA, MFİBT., 221/43, 22 Kanunusani 324/4 Şubat 1909; BOA, MFİBT., 222/39, 22 Kanunusani 324 /4 Şubat 1909; BOA, MFİBT., 221/49, 22 Kanunusani 324 /4 Şubat 1909.

Tablo 2'deki okulların dışında merkeze bağlı Kuyu Köyü ile Develi ve İncesu kazalarındaki bazı iptidai mekteplerdeki öğrenci sayıları hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Buna göre Develi Everek iptidaisinde birinci sınıfta 47, ikinci sınıfta 23 ve üçüncü sınıfta altı olmak üzere toplamda 76 öğrenci bulunmaktaydı.⁵⁷ 2 Nisan 1908 tarihli bir belgeye göre İncesu'daki iptidai mekteplerden senede yaklaşık 80 öğrenci mezun oluyordu⁵⁸. Öğrenciler muhtemelen buradaki iki okulda öğrenim görüyorlardı. Daha geç bir dönemde yani 1912 yılında merkeze bağlı Kuyu Köyü'ndeki iptidaide ihtiyat (hazırlık) sınıfı ve birinci sınıfta 11'er, ikinci sınıfta 14 ve üçüncü sınıfta da 10 olmak üzere toplamda 46 öğrenci bulunmaktaydı⁵⁹.

1907-1908 döneminde okullarda ikişer öğretmenin görev yaptığı bilinmektedir⁶⁰. Tablo 2'deki sayılar dikkate alındığında öğretmen başına düşen öğrenci sayısı en fazla olan okul Darülrifan, en az ise Feyziye olmuştur. Üç sınıflı bir okulda iki öğretmenin yer alması birleştirilmiş sınıflarda eğitimi zaruri hale getirmiştir. Programın yapısı ve ders içerikleri dikkate alındığında iki ve üçlerin bir arada hazırlık sınıfı ile birinci sınıfların da aynı sınıfta öğrenim görmesi kuvvetli bir ihtimal olarak görünmektedir. Tablo 2 incelendiğinde Feyziye dışındaki okullarda öğrenci sayılarının birbirine yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 2'de dikkat çeken bir başka husus ise öğrenci sayılarının birinci sınıftan son sınıfa doğru giderek azalmasıdır. Sayısal azalmada birinci sınıflarda okuma yazmaya geçme konusundaki zorluklar ve sınıf tekrarı nedeniyle yaşanan yığılma ile ilerleyen sınıflarda okuma yazmayı öğrenen öğrencilerin zanaat, esnaflık ve diğer işler için okuldan alınması etkili olmalıdır. Bu okullarda birinci sınıfa ek olarak hazırlık sınıfı yer almasına rağmen isimleri imtihan cetvellerine yansımadığından toplam okul mevcudu içerisinde gösterilmiyordu. Hazırlık sınıfları da dikkate alındığında okullardaki öğrenci sayısının daha fazla olacağı aşikârdır.

Erkek okullarından sonra kız okullarında eğitim gören öğrencilerin sayıları, velilerin bu okullarda verilen çağdaş eğitimle ilgili yaklaşımlarını anlama bakımından önem arz etmektedir (bk. Tablo 3).

57 BOA, MEİBT. 205/129, H.29.02.132 /2 Nisan 1908.

58 BOA, MEİBT. 205/129, H.29.02.1326/2 Nisan 1908.

59 BOA, MEİBT.,391/35, H.6.10.1330 /28 Eylül 1912.

60 Kocabaşoğlu-Uluğtekin, *age.*, s. 217.

Tablo 3: Sınıf Düzeyine Göre Kayseri Merkezde Bulunan Kız İptidai Mekteplerindeki Öğrenci Sayıları (1323-1324/1907-1908)

Okul	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf	Toplam
Feyzülhamid	64	23	8	95
Hadika't-ül Benat	46	8	5	59
Toplam	110	31	13	154

Kaynak: BOA, MF.İBT., 222/39, 22 Kanunusani 324/4 Şubat 1909; BOA, MF.İBT., 221/51, H.13.01.1327/4 Şubat 1909.

1907-1908 döneminde Feyzülhamid iptidai mektebinde erkek okullarındaki gibi iki öğretmenin görev yaptığı düşünüldüğünde öğrencilerin birleştirilmiş sınıflarda eğitim aldıkları söylenebilir. Kızlarda da erkeklerde olduğu gibi birinci sınıftan üçüncü sınıfa doğru gidildikçe öğrenci sayısında bir azalma söz konusuydu. Birinci sınıf öğrencilerinin sınıf tekrarına kalmalarında bu sınıf öğrencisi olarak kaydedilenlerden bir kısmının esasen bir çeşit hazırlık programına tabi olması ve hafızlık eğitimi gibi sebepler etkili olmalıdır. İlerleyen sınıflardaki azalmada ise okuma-yazmayı öğrenmenin yeterli görülmesi ile öğrencilerin ergenlik çağına yaklaşması veya girmesi (aşağıda görüleceği üzere birinci sınıf öğrencilerinin yarısından fazlası 10 yaş ve üzerindeydi) gibi faktörlerin etkili olması ihtimal dâhilindedir. Aileler, nispeten yaşı ilerlemiş, Kur'an-ı Kerim'i okumayı usulünce öğrenmiş, okur-yazar hale gelmiş kız çocukları için daha fazla eğitime ihtiyaç duymamış olabilirler. Kız okullarının ve dolayısıyla kızların sayıca azlığı, muhtemelen iptidai mektebini bitiren kızların bu eğitimleri sayesinde edinebilecekleri mesleklerin erkeklere göre son derece sınırlı olması ile kızların daha üst düzey eğitim alması hususundaki veli tutumları gibi faktörlerden kaynaklanıyordu.

Karma okulların açılması konusunda yasal bir engel olmamasına rağmen okulların cinsiyet esasına göre açılmasında geleneksel anlayış ve dinî hassasiyetlerin etkili olduğu söylenebilir. Bununla birlikte 1905-1908 dönemini kapsadığı düşünülen istatistiğe göre Kayseri genelindeki karma okul sayısı 15'ti. Dolayısıyla bu okullarda kız-erkek bir arada eğitim görüyordu⁶¹. 1912 yılında merkeze bağlı

61 *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s.128.

Kuyu Köyü'ndeki iptidai öğrencileri arasında hiç kız öğrenci yoktu⁶². Köyde eğer kızlar için de bir okul yoksa kızlar okula gidemiyorlar ya da geleneksel sıbyan mektebine devam ediyorlardı.

Abdülhamid'in yönetimdeki aktif döneminin sonlarını yani 1907-1908 yıllarını içeren salname verilerine göre 54.011 olan toplam merkez nüfusunun 34.704'ü (%64,2) Müslüman, geri kalanı gayrimüslim unsurlardan oluşmaktaydı⁶³. Nüfus verileri dikkate alındığında II. Abdülhamid döneminde bütün gayretlere rağmen Müslüman halkın çocuklarına eğitim veren iptidai sayısının yeterli düzeye gelmediği söylenebilir.

Abdülhamid dönemi sonrasında mesela I. Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde özellikle kız çocuklarının okula erişiminde ciddi sorunlar yaşanmaktaydı. Nitekim 1916 yılında Maarif Nezareti bürokratları tarafından hazırlanan istatistikî riye göre kızların eğitimi konusunda ilerleyen yıllarda da değişen bir şeyin olmadığı görülmektedir. 1914'te Kayseri'nin Ankara'dan ayrılarak bağımsız sancak haline gelmesiyle⁶⁴ yeni idari birimlerin eklenmesine rağmen, 1916 yılında sancak genelinde okula giden kız sayısı 250 idi. Bu sayı okul çağındaki kızların sadece %2,4'üne tekabül ediyordu. Aynı tarihte erkeklerin oranı nispeten daha yüksek olup okula devam eden öğrenci sayısı 2.578, okullaşma oranı ise %19,3'tü. Kızlar ve erkekler birlikte düşünüldüğünde 1916 yılı itibariyle okul çağındaki 23.689 öğrencinin 2.828'i (%11,9) ancak okula gidebiliyordu. Aynı verilere göre Kayseri genelinde 292 okul vardı fakat hâlâ 195 okula ihtiyaç duyulmaktaydı⁶⁵.

Bu veriler, okul ihtiyacı bir yana açık olan okullara dahi yeterli ilginin gösterilmediğini ortaya koymaktadır. Oranların düşük kalmasında 1911'den sonra devleti ve milleti derinden sarsan ve üst üste gelen savaşların (Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya) nispi bir etkiye sahip olabileceği ihtimalden uzak değildir.

Kızların okullaşma oranlarını değerlendirirken dikkat edilmesi gereken diğer bir husus onların okula gitmediği halde evde eğitim alma durumlarıdır. Osmanlı

62 BOA, *MEİBT.*, 391/35, 6.10.1330/28 Eylül 1912.

63 Abdülhamid döneminin bitmesine yakın zamanda yani 1902-1903 yıllarında salnamede yer alan bilgilere göre şehrin merkez nüfusu 49.498 olup bunun 31.252'si (% 63) Müslümanlardan geri kalanı da Ermeni, Rum ve diğer unsurlardan oluşmaktaydı. Develi ve İncesu kazaları ve köylerle birlikte toplam nüfus 193.364'e ulaşmaktaydı. Kocabaşoğlu- Uluğtekin, *age.*, s. 192, s. 222.

64 BOA, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Levazım Kalemi (DH.EUM.LVZ), 19/111, 27.05.1332/23 Nisan 1914.

65 BOA, DH.UMVM., 143/14, H.06.02.1335/21 Aralık 1916.

son döneminde hali vakti yerinde olan ailelerin kız çocuklarını okula gönderme yerine özel öğretmen tutarak evlerinde eğittikleri bilinmektedir.⁶⁶ Öğretmen okulu mezunu olup devlete bağlı iptidailerde görev yapan öğretmenlerin evlere giderek özel öğretmenlik yapabildiği düşünüldüğünde Kayseri’de de benzer uygulamaların olması muhtemeldir.

Tablo 2 ve Tablo 3’teki okullarda ortalama 79 öğrenci bulunuyordu. Develi’deki Everek iptidai mektebindeki sayı da buna yakındır. Somel, yurt genelinde aynı tür okullardaki ortalama öğrenci sayısının 12 civarında olduğunu belirtmektedir.⁶⁷ Şu hâlde Kayseri’deki öğrenci sayısı ülke ortalamasından bir hayli yüksekti. Bunda şehir nüfusunun çokluğu veya halkın okullara fazla rağbet göstermesi etkili olabilir. Bununla birlikte istatistiklere yansıdığı halde haklarında detaylı bilgi edinilemeyen ve muhtemelen kırsal kesimde yer alan diğer okullar da dikkate alındığında ortalamaların aşağıya doğru ineceği açıktır.⁶⁸

b. Öğrencilerin Yaş Durumları

Kayseri’de iptidai düzeyinde eğitim alan öğrencilerin yaş durumları, 1907-1908 öğretim yılı sonunda düzenlenen sınav çizelgelerine yansıtılmıştı. *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*’nin 9. maddesine göre kızların sıbyan mektebine devam yaş aralığı 6-10, erkeklerinki ise 7-11 idi. Bu yaşlardaki öğrencilerin okula gönderilmeleri mecburi olup kurala uymayan velilere çeşitli yaptırımlar uygulanacaktı.⁶⁹

Erkek iptidailerinde okuyan öğrencilerin okula başlama yaşı, sınıf düzeyindeki yaş ortalaması ve genel ortalamalar itibarıyla kızlardan ayrışıyordu (bk. Tablo 4).

66 Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, 320-321; Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kızların Eğitimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 21-22. Mesela Osmanlı son döneminde yetişen Fatma Aliye Hanım konakta eğitim alarak edebiyat ve tarih alanlarında eser vermiş öncü kadınlardan biri olmuştur. Ahmed Midhat, *Fatma Aliye Hanım yahud Bir Muharrire-i Osmaniyenin Neşeti*, Dersaadet 1311, s. 38-40; Emel Aşa, *Fatma Aliye Hanım (Hayatı-Eserleri-Fikirleri)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul (Tarihsiz), s. 32, 44-47.

67 Somel, *Osmanlı Eğitiminin Modernleşmesi (1830-1908)*, s. 148.

68 BOA, MF. İBT., 391/35,6.10.1330/28 Eylül 1912.

69 BOA, Y.EE., 112/6, H-24-06-1286/1 Ekim 1869.

Tablo 4: Erkek İptidailerindeki Öğrencilerin Yaş Durumları

Yaş	Birinci Sınıf/ Öğrenci Sayısı	İkinci Sınıf/ Öğrenci Sayısı	Üçüncü Sınıf/ Öğrenci Sayısı	Toplam
7	9	1	-	10
8	23	7	-	31
9	35	12	4	51
10	39	19	11	69
11	18	22	17	57
12	21	20	26	67
13	3	4	10	17
14	2	3	8	13
15	-	-	2	2
Toplam	153	88	78	319

Kaynak: BOA, MF. İBT., 222/39, 22 Kanunusani 324 /4 Şubat 1909.

Erkek okullarının birinci sınıfında en küçüğü 7 ve en büyüğü 14 yaşında olan 153 öğrenci bulunmaktaydı. Yaş ortalaması 9.6 olan bu sınıf düzeyinde en çok (%26,5) 10 yaş grubu öğrenim görüyordu. İkinci sınıfta en küçüğü 7 en büyüğü 14 yaşında olan 88 öğrenci vardı. Bu sınıfın yaş ortalaması 10, 64 olup en çok (%38,71) 11 yaş grubu yer almaktaydı. Toplam 78 kişinin bulunduğu üçüncü sınıfın yaş ortalaması ise 10,41 olup, öğrencilerin yaş aralığı 9 ila 15 arasında değişmekteydi. Üçüncü sınıflarda en çok 11 yaş grubu (%20, 39) bulunuyordu. Bu değerlere bakıldığında okula başlama yaşı alt sınırı konusunda *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'ne büyük oranda uyulduğu söylenebilir. 14 yaşına geldiği hâlde birinci sınıf ve diğer sınıflarda öğrenim gören çocuklar okula ya geç başlamışlar ya da sınıf tekrarına kalmış olmalıydılar. Ancak birinci sınıftan başlamak üzere yaş ortalamalarının büyük olmasında hazırlık sınıfı uygulamasının etkili olduğu söylenebilir. Yine hafızlık eğitimine devam edilme ihtimali de büyük yaştakilerin okulda bulunma gerekçelerinden biri olabilir. Erkeklerle göre bir yıl erken başlamaları gereken kızların yaş ortalamalarının erkeklerden farklı olduğu anlaşılmaktadır (bk. Tablo 5).

Tablo 5: Kız İptidailerindeki Öğrencilerin Yaş Durumları

	Birinci Sınıf (ve hazırlık sınıfı) Öğrenci Sayısı	İkinci Sınıf/ Öğrenci Sayısı	Üçüncü Sınıf/ Öğrenci Sayısı	Toplam
6	4	-	-	4
7	14	-	-	14
8	11	1	-	12
9	25	1	-	26
10	51	10	-	61
11	3	3	3	9
12	-	9	6	15
13	2	6	2	10
14	-	3	2	5
Toplam	110	31	13	154

Kaynak: BOA, MF.İBT., 222/39, 22 Kanunusani 324/4 Şubat 1909; BOA, MF.İBT., 221/51, H.13.01.1327/4 Şubat 1909.

Kız okullarındaki öğrencilerden birinci sınıfların yaş aralığı 6-13'tü. Okula başlamak için en geç yaş 11 olsa da bu kurala ya uyulmuyordu ya da yaş sınırı sınıf tekrarı nedeniyle aşılıyordu. En fazla 10 yaş grubundaki öğrencilerin bulunduğu (%46,36) birinci sınıfların yaş ortalaması 11.03'tü. İkinci sınıfların yaş ortalaması 12.19 olup bu sınıf düzeyinde de birinci sınıflarda olduğu gibi en çok 10 yaş grubu (%32, 25) yer alıyordu. Üçüncü sınıflardaki öğrencilerin yaş aralığı ise 11 ila 14 arasında olup yaş ortalaması 12,23'tü. Bu sınıf düzeyindeki öğrenciler arasında en fazla 12 yaş grubu (%46,15) bulunuyordu.

Gerek sınıf düzeyinde ve gerekse genel yaş ortalaması bakımından kızlarla erkekler arasında bazı farklılıklar vardı. Buna göre birinci sınıftan başlamak üzere kızların yaş ortalamaları sırasıyla 11.03, 12.19 ve 12, 23 iken erkeklerde bu ortalamalar 9.60, 10.64, 11.75 şeklindeydi. Üç sınıf esas alındığında kızların yaş ortalaması 11.37, erkeklerinki ise 10.41'di. *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'ne göre kızların okula başlama yaşı daha erken olmasına rağmen yaş ortalamaları daha yüksekti. Kız öğrencilerin çoğunun (%71,42) birinci sınıflardan oluşması ve bunların da ekseriyetinin 10 yaşında (%46,36) bulunması yaş ortalamasını

yükselten sebeplerdendi. Gerçi aynı oranlar erkeklerde de yüksekti ama kızlardan bir hayli gerideydi. Yani birinci sınıflar toplam öğrencilerin %47, 96'sını, 10 yaş grubu da birinci sınıfların %25, 49'unu oluşturuyordu. Erkeklerle göre kızların yaş ortalamasının bütün sınıf düzeyinde yüksek olması muhtemelen Kur'an okumak ve hafız olmak için okulda fazla zaman geçirilmesinden kaynaklanıyordu. Yaşı üç sınıflı bir okula göre nispeten ileri öğrencilerin yer alması da yine hafızlık eğitimi ile bağlantılı olabilir. Zira *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* hafızlık yapacak öğrencilerin daha uzun süre okula devam edebilmesine izin veriyordu⁷⁰.

Hem kızlarda ve hem de erkeklerde yaş ortalamasının yüksek olması, hazırlık sınıfına devam ile bazı öğrencilerin iptidai öncesinde bir süre mahalle mektebine giderek buralarda geleneksel usulle Kur'an eğitimi almalarından kaynaklanması muhtemeldir. Nitekim Mehmet Kemal (Dedeman) beş yaşında sıbyan mektebine gitmiş buradaki iki yıllık eğitimin ardından yedi yaşına geldiğinde de iptidaiye başlamıştı⁷¹. Önce sıbyandan başlanarak Kur'an eğitiminin merkeze alınması, sonra iptidaiye geçilerek nispeten modern eğitim alınması halkın geleneksel anlayış ile çağdaşlığı birleştirme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte iptidailerdeki yoğun dinî eğitime rağmen velilerin eski okullardan vazgeçemediği ya da yeni okullara tamamen güvenemediği gibi bir neticeye de varılabilir. Öğrencilerin yaş durumlarından sonra iptidailerdeki eğitim-öğretim faaliyetlerine dair fikir veren bir başka husus ise derslerdir.

4. Dersler

İptidailerin kuruluş ve işleyişine temel teşkil eden *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nde sıbyan mekteplerinde hangi derslerin okutulacağı ana hatlarıyla belirlenmişti. Bunlar usul-i cedideye göre verilecek elifba, Kur'an-ı Kerim, tecvid, ahlakla ilgili risaleler, ilmihal, yazı eğitimi, kısa ve özet hâlinde fenn-i hesap, Osmanlı tarihi, coğrafya ile faydalı bilgiler veren kitaptan ibaretti⁷². Zaman içerisinde bazı değişiklikler yaşansa da ana çatı hep korundu. Konulan dersler geleneksel okullardakilerden farklıydı.

70 *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nin ilgili 6. maddesi şu şekildeydi: "Mekâtib-i sıbyâniyenin müddet-i tahsilîyesi dört sene olup zîrde muharrer dersler tedris olunacaktır. Bu müddetden sonra hıfz-ı Kur'an etmek isteyen bir müddet daha mektebde kalmakta muhayyerdir." BOA, Y.EE., 112/6, H-24-06-1286/1 Ekim 1869.

71 *Bir Hayat Hikâyesi Mehmet Kemal Dedeman*, drl. Zeynep Avcı, İstanbul 1996. s. 25.

72 *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, s. 3. BOA, Y.EE., 112/6, H.24.06.1286/1 Ekim 1869.

Bahse konu Nizamnamede dersler, dört öğretim yılı üzerinden belirlenmişti. Maarif Nezareti tarafından Kayseri’de varlığına rastlanan ilk iptidai mektepten bir süre önce yani 1892 yılı temmuz ayında ülke genelinde verilecek derslerin adı, hangi sınıf düzeyinde okutulacağı, işlenme tarzı ve ders saatlerine dair bir bilgilendirme yazısı hazırlandı⁷³. Yazı, üç yıl üzerine eğitim yapan şehir iptidailerini ilgilendirmekteydi ve haftalık ders çizelgesi muhtemelen yeni güncellenmişti. Zira bundan yaklaşık bir hafta sonra yurt geneline yazılan uyarı yazısında hazırlanan programa sıkı sıkıya uyulması, resmi olarak belirlenen ders kitapları dışında kitap okutulmaması hususu dile getirilmişti⁷⁴.

1890’ların başlarında şehir okullarının birinci sınıfındaki öğrenciler elifba, Kur’an, okuma, yazma ve ilm-i hâl dersleri alıyordu. Onların hem okuryazar olmaları hem de temel dini bilgilere başlangıç yapmaları bekleniyordu. Temmuz 1892’de belirtilen öğretim programı zaman içerisinde değişime uğradı. 1899’da etraflı bir şekilde belirlenen iptidai programlarında dersler, ders saatleri, ders içerikleri, derslerin öğretilme yöntemleri ve okutulacak kitaplara yer verildi. Buna göre elifba birinci sınıfta 12 saat; Kur’an-ı Kerim birinci sınıfta 12, ikinci sınıfta 6 ve üçüncü sınıfta 5 saat; tecvid ikinci sınıfta 2, üçüncü sınıfta 2 saat; ilm-i hâl birinci sınıfta 2, ikinci sınıfta 3, üçüncü sınıfta 3 saat; ahlak ikinci ve üçüncü sınıflarda ikişer saat; sarf-ı Osmani üçüncü sınıfta 2 saat; imla birinci ve ikinci sınıflarda üçer saat, üçte 2 saat; kıraat birinci sınıfta 3, ikinci sınıfta 2, üçüncü sınıfta 1 saat; mülâhhas tarih-i Osmani üçüncü sınıfta 2 saat; muhtasar coğrafya-yı Osmanî üçüncü sınıfta 2 saat; hesap birinci sınıfta 1, ikinci ve üçüncü sınıfta ikişer saat; hüs-n-i hat birinci sınıfta 1, ikinci sınıfta 2 ve üçüncü sınıfta 1 saat idi. Şu hâlde birinci ve ikinci sınıf öğrencileri haftada 22’şer, üçüncü sınıflar ise 24 saat ders görecekti. Dört yıllık köy iptidailerini için de ayrıca bir program hazırlanmıştı⁷⁵.

1892’deki programla kıyaslandığında 1899 programında dinî ve ahlaki eğitime daha fazla ağırlık ve önem verildiği anlaşılmaktadır. Bu maksatla ikinci ve üçüncü sınıfa ahlak dersi konulmuş, ilm-i hal ve Kur’an-ı Kerim dersinin haftalık ders saatinde artışa gidilmiş, tecvid dersi ikinci sınıftan itibaren okutulmaya başlanmıştır. Öte yandan coğrafya, bağımsız bir ders haline getirilmiş, matematiksel işlemlerin öğretildiği hesap dersinde azalma görülmüştür.

73 BOA, MFİBT., 29/127, H.29.12.1309/25 Temmuz 1892.

74 BOA, MFİBT., 30/29, 22 Temmuz 308/2 Ağustos 1892; BOA, MFMKT.,938/65, 17 Mayıs 322/30 Mayıs 1906.

75 BOA, MFİBT.,470/48, H. 4.06.1317/10 Ekim 1899.

1899'daki program, Haziran 1901 tarihi itibarıyla bazı değişikliklere uğramıştır. Bu kez ikinci sınıfta imla ve hüsn-i hat dersleri haftalık birer saat azaltılarak ticaret, zanaat ve ziraatla ilgili haftada iki saatlik bir ders konulmuştur⁷⁶. Haziran 1901 tarihli düzenlemede kız ve erkek okullarına göre bir ayrıma gidilmemiştir. Program ülke genelinde uygulanmaya çalışılmıştır. Devletin sahip olduğu geniş coğrafya, mezhep farklılıkları ve siyasal nedenlerle her zaman yeknesak bir program uygulanamamıştır⁷⁷. Ancak Kayseri'de 1907-1908 dönemine ait imtihan cetvellerinde yer alan derslere bakılırsa merkezi idarenin kararlarıyla uyumlu olduğu söylenebilir. Cinsiyet esasına göre farklılaşan okullarda bazı istisnalar olsa da dersler ortaktı. Erkek iptidailerinde okutulan dersler, çeşit ve sayı bakımından kızlarınkinden daha fazlaydı. Erkek okullarının birinci sınıfında Kur'an-ı Kerim, ilm-i hâl, kıraat, hüsn-i hat; ikinci sınıfında birinci sınıftakilere ilave olarak tecvid, hesap, ilm-i ahlak; üçüncü sınıfında ise Kur'an-ı Kerim, ilm-i hâl, kıraat, hüsn-i hat, tecvid, hesap, ilm-i ahlak⁷⁸, sarf-ı Osmanî, tarih-i Osmanî, coğrafya ve imla dersleri verilmekteydi⁷⁹.

Erkek okullarındaki dersler standart özellik göstermekteydi. Ancak ikinci sınıf dersleri müfredat dışına çıkmamak kaydıyla artırılıp azaltılabilmekteydi. Haziran 1901'deki bir kararla ikinci sınıflara ticaret, zanaat ve ziraatla ilgili haftada iki saatlik bir ders konulma kararının Kayseri'de uygulamaya konulmadığı anlaşılmaktadır⁸⁰. Şu hâlde erkek okulları arasında uygulama farklılıkları olsa da müfredat birliğinin sağlandığını söylemek mümkündür. Benzer şekilde 1907-1908 döneminde Kayseri kız okullarında okutulan derslerde ortak bir anlayış ve uygulama bulunmaktaydı. Kız okullarının birinci sınıfında Kur'an-ı Kerim, tecvid, ilm-i hâl, kıraat, hüsn-i hat; ikinci sınıflarda Kur'an-ı Kerim, ilm-i hâl, kıraat, hüsn-i hat, hesap; üçüncü sınıflarda Kur'an-ı Kerim, tecvid, ilm-i hâl, kıraat, hüsn-i hat, hesap, kavaid-i Türkiye, imla ve nakış dersleri verilmekteydi⁸¹.

76 BOA, Yıldız Perakende Evrakı-Maârif Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.MF), 4/54, H.26.02.1320. 21 Mayıs 317/3 Haziran 1901.

77 BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.PRK), 195/34, 29 Eylül 1317/12 Ekim 1901; BOA, ME.İBT., 169/125, 13 Teşrinievvel 321/26 Ekim 1905.

78 Bu ders ikinci sınıflar düzeyinde Ahmet Paşa iptidaisi dışındaki mekteplerin müfredatında yer almaktadır.

79 BOA, ME.İBT., 222/39, H.20.01.1327/11 Şubat 1909; BOA, ME.İBT., 221/50, H.13.01.1327/4 Şubat 1909; BOA, ME.İBT., 221/43, 22 Kanunusani 324/4 Şubat 1909; BOA, ME.İBT., 221/49, 22 Kanunusani 324/4 Şubat 1909.

80 BOA, Y.PRK.MF., 4/54, H.26.02.1320. 21 Mayıs 317/3 Haziran 1901.

81 BOA, ME.İBT., 222/39, H.20.01.1327/11 Şubat 1909; BOA, ME.İBT., 221/51, H.13.01.1327/4

Kız okulları arasında genel müfredatın dışına çıkılmamak kaydıyla okutulacak derslerin sınıf düzeyinde okutulma yerleri ve içeriklerinde bazı değişiklikler olabilmekteydi. Okullarda resmîyette üç sınıf bulunmakla birlikte fiilen hazırlık sınıfı uygulamasına gidildiği imtihan cetvellerinden anlaşılmaktadır. Doğal olarak dersler de buna göre farklılaşmaktaydı. Mesela Feyzülhamid okulu birinci sınıfında okutulan kıraat dersi esasında “elifba”, Kur’an-ı Kerim ise “ezber” olarak uygulanıyordu. Hazırlık sınıfında okuyanlar da sadece bu iki dersi alıyorlardı.

Hadika't-ül Benat iptidaisindeki birinci sınıflara ait imtihan cetvelinde üç farklı ders grubuna tabi öğrenci vardı. İlk gruptakiler, Kur’an-ı Kerim, tecvid, ilm-i hâl, kıraat, hüsn-i hat derslerini alırken, ikinci grup öğrenciler Kur’an-ı Kerim (ezber), kıraat (elifba), ilm-i hâl ve hüsn-i hat derslerini alıyorlardı. Bu ikinci gruptaki öğrencilerin tamamı sınıf tekrarına kalmıştı. Bu sınıftaki diğer bir grup öğrenci ise sadece Kur’an-ı Kerim (ezber), kıraat (elifba) derslerini alıyordu⁸². Aynı sınıf düzeyindeki bu farklılardan yola çıkıldığında bir kısım öğrencilerin bir bakıma okula alışmaları ile temel bilgi ve becerilerini geliştirmeleri için kayıt edildikleri ve hazırlık sınıfına dâhil edildikleri anlaşılmaktadır. Bir başka ihtimal ise öğrencilerin hafızlık eğitimi almaları nedeniyle üst sınıfa geçmesinin engellenmesiydi.

1907-1908 döneminde erkek okullarında okutulan derslerle kız okulundakiler arasında bazı farkların olduğu anlaşılmaktadır. Erkekler kızlardan farklı olarak tarih-i Osmanî, coğrafya, sarf-ı Osmanî ve ilm-i ahlak derslerini alıyordu. Kızların aldığı kavaid-i Türkiye ile erkeklerin aldığı sarf-ı Osmanî aynı ders olarak kabul edilebilir. Kızların üçüncü sınıfta aldıkları nakış dersi yerine erkekler ilm-i ahlak adı altında bir ders almaktaydı. Üç sınıf üzerinden hesaplandığında erkekler 11 ders alırken kızlar iki eksikle dokuz ders almaktaydı. Köy iptidailerini öğretim yılı süresi ve dolayısıyla öğretim programı bakımından şehirlerden farklı özelliklere sahipti. Köylerdeki formel eğitim şehirden bir yıl daha fazla olup dersler de buna göre şekillenmişti⁸³.

II. Abdülhamid döneminde iptidai düzeyindeki üç yıllık temel eğitimin sistemli ve etkili bir şekilde verilmesi gayretleri kapsamında okuma ve yazmayı sağlayacak

Şubat 1909.

82 BOA, MF. İBT., 222/39, H.20.01.1327/11 Şubat 1909.

83 1899 ve 1901 tarihlerindeki güncellemelerle köy iptidai mekteplerinde birinci sınıftan itibaren okutulan dersler şunlardı: Elifba, Kur’an, tecvid, ilm-i hal, imla, kıraat, hesap, hat, ahlak ve ziraat. BOA, Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV), 6-520, H.15.10.1320/15 Ocak 1903; BOA, Y.PRK.MF., 4/54, H.26.02.1320. 21 Mayıs 317/3 Haziran 1901.

dersler başta olmak üzere dini ve ahlaki eğitim ile vatandaşlık bilgilerini içeren derslerin önemsendiği anlaşılmaktadır. Erkeklerin kızlara göre vatandaşlıkla ilgili dersleri daha fazla alması, kızların nakış gibi derslere yönlendirilmelerinin cinsiyete göre değişen toplumsal rollerle ilişkili olduğu söylenebilir. Dinî eğitimle ilgili derslerde iptidailerle geleneksel eğitim veren sıbyan mektepleri arasında önemli benzerlikler bulunsa da iptidailerdeki tarih, coğrafya, ahlak ve nakış gibi dersler yenilikçi bir anlayışın göstergesiydi. İptidailerdeki dersler kadar bu derslerin içerikleri, ders araç gereçleri ve derslerin öğretilme usulleri de Kayseri'deki ilkokul eğitiminin niteliği hakkında fikir vermektedir.

5. Ders İçerikleri, Ders Materyalleri ve Öğretim Yöntemleri

İlkokul düzeyindeki dersler, ders içerikleri, öğretim materyalleri ile öğretim yöntemleri hususunda 1838'de başlayan standart hale getirme ve değişim süreci, 1847'deki *Talimat* ve 1860'lardaki yeni kararlarla devam etmişti. *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nde yer alan temel derslere ilerleyen yıllarda yeni ilaveler yapıldı. Kayseri'de varlığı tespit edilen ilk iptidaiden bir yıl önce yani 1892'de Maarif Nezareti tarafından hazırlanan talimata göre⁸⁴ iptidailerin birinci sınıfında elifba, Kur'an-ı Kerim, okuma, yazı ve ilm-i hâl öğretilcekti. Yazıda öğretmenlerin bu düzey için belirlenen dersleri öğretme yöntem ve tekniklerine de yer verilmişti. Buna göre elifba kitabındaki harflerin öğretilmesi tamamlandıktan sonra öğretmen, her gün Kur'an-ı Kerim'den ve okuma kitabından birer ders okutacak, harflerin ayrılması ile yazılma şekillerini gösterecek, teneffüs zamanları istisna olmak üzere kalan vakitte yazı öğretmeye devam edecekti⁸⁵.

Üç yıl birlikte değerlendirildiğinde öğrencilerin öncelikle okuryazar ve ahlaklı olması isteniyordu. İptidailerde birinci sınıf öğrencileri için yazma eğitimine özel bir önem verilmişti. Her gün iki saat okumaya ayrılıyor, kalan zaman diliminde hafta boyu yazma eğitimi yapılıyordu. İptidailer bu hâliyle sıbyan mekteplerinden farklılaşmaktaydı. Bilindiği üzere mahalle mekteplerinde elifba ve Kur'an okumaya önem verilmekte yazma öğretimine ise yeterince önem verilmemekteydi. Yine geleneksel sıbyan mekteplerinde teneffüs uygulaması da olmazdı⁸⁶.

84 Maarif Nezareti tarafından 1892'de hazırlanan talimatın (BOA, ME.İBT., 29/127, H.29.12.1309/25 Temmuz 1892) Kayseri'deki iptidailerde de uygulandığı düşünülmektedir.

85 BOA, ME.İBT., 29/127, H.29.12.1309/25 Temmuz 1892.

86 Mesela Tire'deki bir mahalle mektebine giderek eğitim almış olan Hüseyin Kâmil Ertur'un anılarında verdiği bilgiye göre mektepte teneffüs uygulaması yoktu. Esat K. Ertur, *Tamu Yelleri (Emekli Yargıç Hüseyin Kâmil Ertur'un Anıları)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 7.

1899 programında⁸⁷ belirtilen derslerin 1907-1908 öğretim yılında Kayseri’de okutulmaya devam edildiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen ders içerikleri ve öğretim yöntemleri de programda belirtildiği şekliyle uygulanmaktaydı. Şimdi kısaca programda yer alan ders içerikleri, öğretim yöntemleri ve ders araç gereçlerine değinelim.

Şehir iptidai mektepleri birinci sınıflarında haftada 12 saat olarak okutulan elifba dersinde harflerin şekilleri çocukların zihinlerinde yerleştikten sonra yazdırılmaya başlanacak ve yavaş yavaş her gün iki saat süre ile hem yazma hem de okuma eğitimi verilecekti. Bu ders kapsamında elifba kitabı sonuna kadar bitirilmedikçe ve harflerin ayrı ayrı ve bitişik olan şekilleri güzelce öğretilmedikçe başka derse başlanmayacağı özellikle tembih edilmişti. Harflerin yalnız göz ile tanınması yeterli olmadığından mutlaka yazarak da öğrenmeleri sağlanacaktı. Bu şekilde öğretime devam edildiği takdirde talebelerin kısa zamanda okuma ve yazmayı öğrenecekleri belirtilerek öğretmenlerin program kapsamında belirtilen hususlara büyük bir dikkatle uymaları istenmekteydi.

Birinci sınıfta verilecek Kur’an-ı Kerim dersinde dört cüz (Amme, Tebareke, Kad semia⁸⁸ ve Vezariyat) yüzünden okutulacak, namaz surelerinden bazıları ezberlettirilecekti. İkinci sınıfta önceki sınıfın tekrarı ile kısa surelerin ezberi, üçüncü sınıfta ise Kur’an-ı Kerim’in tecvid kaidelerine uygun bir şekilde okunması ve hatim yapılması bekleniyordu.

İkinci seneden itibaren haftada iki ders olarak okutulan tecvid, Kur’an’ı usulü dairesinde mükemmel şekilde okumayı sağlamaya yönelik bir dersti. Birinci sınıftan itibaren her sınıf düzeyinde verilmesi gereken diğer bir ders ilm-i hâldi. Derste kullanılacak ders materyali kızlar ve erkekler için ayrı ayrı hazırlanmıştı. Birinci sınıfta erkekler için *İlk İlm-i Hâl*, kızlar için ise *Muhtasar İlm-i Hâl* adlı risaleler yüzünden okutturulup ezberlettirilmeyecek yalnızca farzlar ezberlettirilecekti. İkinci sınıfta Allah’ın sıfatları, Kur’an’da ismi geçen peygamberler, İslam’ın doğuşu, Hz. Muhammed’in hayatı, *İslam’ın binası* (İslam’ın şartları), *sıfat-ı iman*, *ef’al-i mükellefîn*, *itikatta ve amelde mezhebimiz*; *namazın*, *abdestin*, *teyemmümün*, *orucun*, *zekâtın farzları*; *beş vakit namaz*, *vitir*, *bayram*, *teravih*, *cenaze namazları* ile bazı dualar ezberlettirilecekti. Kızlar da aynı konuları görecekt fakat onlar *Kızlar Hocası* adlı

⁸⁷ Kasabat (şehir) mektepleri için hazırlanan program hakkında detaylı bilgi için bk. BOA, ME. MKT., 470/48, 04.06.1317/10 Ekim 1899.

⁸⁸ *Kur’an-ı Kerim*’in 28. Cüzünün adı. Cüz, Mücâdile suresinin ilk ifadeleri olan “Kad semia” ile başladığı için bu ad verilmiştir.

risaleyi takip edeceklerdi. Üçüncü sınıfta konular biraz daha detaylandırılarak öğretilecek ilave olarak *ul'ül emre itaat* konusuna değinilecekti. Kızlar da aynı içerikleri görmekte birlikte başkaca tertip edilen *Hanumlar İlm-i Hâli* adlı kitabı takip edeceklerdi.

İkinci sınıftan itibaren haftada iki saat olmak üzere okutulan ahlak dersinde Allah'a, kitaplara ve peygamberlere iman, sünnetlere tabi olma, Allah'ın kudreti, padişaha bağlılık ve akıl gibi konulara yer verilecekti. Yine yalancılık, arsızlık, hilekârlık, maskaralık, garez, batalet (hareketsizce durmak, çalışmama), cimrilik, battallık, işsizlik gibi kötü huy ve davranışlar ile adalet, merhamet, hayır ve hasenat, vazife, sağlığı koruma, temiz olma, cömertlik, yardımlaşma, edepli olma, iffetli olma gibi iyi huy ve davranışlar ile bağlantılı konular öğretilecekti. Ders kapsamında ikinci sınıfta *Ahlak*, üçüncü sınıfta ise *Rehnumâ-yı Ahlak* adlı kitaplar okutulacaktı.

Üçüncü sınıfta okutulmaya başlanan sarf-ı Osmanî aynı isimli kitaptan dilbilgisi kuralları ezberletilmekle birlikte uygulamaya da olağanüstü önem verilecekti. İmla (yazı) dersine birinci sene haftada üç saat olarak başlanıyordu. Derste harfler elifbada öğrenilmiş olduğundan tek heceli kelimelerden başlanarak derece derece yükseltilerek kısa cümle ve küçük hikâyeler yazdırılacaktı. Derste anlamı bilinmeyen kelime ve kavramların Türkçeleri açıkça anlatılacaktı.

Birinci sınıftan itibaren okutulmaya başlanan kıraat dersinde elifba ve ardından Kur'an-ı Kerim okutulacak, okumaya başladıktan sonra *Risale-i Kıraat* adındaki kitaba başlatılacaktı. İkinci sınıfta aynı kitaptan derece derece ve açıktan sesli olarak okutturulacaktı. Sesli olarak okuyan öğrenciyi diğerleri takip edecek, öğretmen herhangi bir öğrencinin devam etmesini isteyecekti. Bu şekilde öğrencilerin çoğuna ve mümkünse hepsine okutturulacaktı. Okumada durak yerleri ile kelimelerin Türkçe anlamları açıkça anlatılmalıydı. Üçüncü sınıfta ders kapsamında *Malumat-ı Mücmel-i Zîraiye* adlı risale okutulacak ancak bu kitap İstanbul dışındaki şehir okullarında kullanılacaktı. Öğrenciler kitabı okuyacak ancak özet şeklinde not tutturularak ders soru-cevap şeklinde işlenecekti.

Üçüncü sınıfta okutulmaya başlanan tarih dersinde *Mülahasas Tarih-i Osmanî* adlı kitaptan Osmanlıların mensup olduğu kabile, ilk başlarda ikamet ettikleri yerler; Ertuğrul Bey ve göç yerleri, Osman Gazi'den başlamak üzere Sultan Abdülaziz Han'a kadar olan padişahlar ile dönemleri hakkında bilgi verilecekti. Burada dikkat çeken husus programın hazırlandığı sırada bir nevi hapis hayatı yaşayan V. Murad devrine dair herhangi bir bilginin verilmemesiydi.

Üçüncü sınıf düzeyinde okutulmaya başlanan bir başka ders ise Osmanlı coğrafyası idi. Derste ülkenin iklimi, yüzölçümü, sınırları, dağları, akarsuları, gölleri, zirai ve ticari durumu, madenleri, bölgeleri hakkında bilgi verilecekti.

Birinci sınıftan itibaren okutulacak hesap dersinde ilk sene sayıların birer birerden onar onara kadar ritmik sayımı (birer birer, ikişer ikişer, üçer üçer), yüzden geriye aynı şekilde sayma ve sayıları yazma, ona ve nihayet yüze kadar olan sayılarla çocukları yormayacak şekilde zihinden küçük hesaplar yaptırılması hedeflenmişti. İkinci sınıfta terkim-i adad (sayma sayıları?) ile uzunluk ve ağırlık ölçü birimleri öğretilecek bunlara dair zihinden çeşitli ve bolca hesaplamalar yaptırılacaktı. Üçüncü sınıfta önce sayı ve rakamların tamamlanması, ikinci olarak dört işlem tekrar edilerek çok sayıda örnek çözdürülmesi, üçüncü olarak ölçü ve tartı hakkındaki bilgilerin biraz daha genişletilerek matematik hesaplarına uygulanması hedeflenmekteydi.

Birinci sınıftan itibaren okutulan hat dersinde öncelikle harfler yüzünden öğretilecek, sonra yazdırılacak, kalem tutma ve yazarken alınacak pozisyon öğretilecekti. İlk yıl rik'a yazısı ile başlanan yazı öğrenme süreci, nesih ve sülüs ile devam edecekti. İlk iki yılda yazılar matbu defterlere yazılırken üçüncü sınıfta artık başka kâğıtlara da yazılması sağlanacaktı.

Öğretim programını hazırlayanların ders içerikleri ve öğretim yöntemlerini izah ederken öğretim dilinin Türkçe olduğu hesabıyla hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim ister ilm-i hâl gibi dini içerikli isterse ahlak ve kıraat gibi diğer derslerde öğretmenlerin derste geçecek anlamı bilinmeyen kelimelerin Türkçelerini açık bir şekilde vermesi istenmekteydi.

Öğretim programının dindar ve ahlaklı insanlar yetiştirmeye odaklandığı anlaşılmaktadır. Köy okulları için hazırlanan öğretim programında çocukların namazlarını kılmasına öğretmenlerin ihtimam göstermeleri istenmişti⁸⁹. Dönemde iptidai düzeyindeki eğitimle dindar ve ahlaklı insan yetiştirme bir başka yönüyle iyi insan ve iyi vatandaş yetiştirme anlamına da geliyordu. Bu amaca hizmet eden derslerin önde gelenlerinden biri ahlak diğeri ise ilm-i hâl dersi idi. İlm-i hâl dersinin üçüncü senedeki içeriğinde “ülü'l emre⁹⁰ itaat” bahsine yer verilmişti.

89 BOA, ME. MKT., 470/48, 04.06.1317/10 Ekim 1899.

90 *Ülü'l-Emr*: “Dini literatürde başta devlet başkanı olmak üzere toplumun üst yöneticilerini, toplumsal sorumluluk ve otorite sahibi kimseleri içine alan kapsamlı bir tabirdir.” Bk. Talip Türcan, “Ülü'l-Emr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 42, İstanbul 2012, s. 295.

Ulü'l emre itaat bir Müslüman'ın bilmesi ve uymakla mükellef olduğu görevler arasında sayılmıştı. Böylece padişahın meşruiyetinden şüphe duyulmayacak ve itaat edilmesi sağlanacaktı. Ahlak dersinde padişaha sadakat ahlaki bir mevzu olarak ele alınmıştı. Nitekim dönemin ders kitaplarında da bir ferдин yaşı ve payesi kendisinden yüksek olanların şeriata (şer'-i şerif) uygun olan emirlerini yerine getirmenin farz olduğu; Allah'a, peygambere ve onun halifesi olan padişah ile küçük büyük bütün memurlara itaat edilmesinin güzel ahlak sahibi olmanın göstergelerinden olduğu belirtilmiştir⁹¹. Dilbaz, II. Abdülhamid devrindeki öğrencilere verilmek istenen ahlak anlayışının gelenekçi bir yapıya sahip olduğunu, tasavvufi ve felsefi ahlak anlayışlarının kısmî bir etkisinin bulunduğunu bununla birlikte dönemde öğretilen ahlak derslerinde yer alan bazı konular dikkate alındığında dersin modern ve seküler karakterinin bulunduğunu belirtmektedir⁹². Bununla birlikte yukarıda açıklanan ders içeriği dikkate alındığında okullarda hemen tamamen İslam ahlak ilkeleri merkezinde bir anlayışın varlığını söylemek mümkündür⁹³.

Dönemde ülke sınırları içerisinde yaşayan çok sayıda etnik ve dinî grubun bulunduğu ve iptidailerde okutulan derslerin öncelikle din esaslı ve sadece Müslümanlara yönelik olduğu dikkate alındığında, 1899 programının bütün ülke vatandaşlarını kapsayan bir vatandaşlık bilinci oluşturmadaki zayıflığı ortadadır. 1892'deki program esaslarında olduğu gibi 1899 programında da kızların tabii olduğu müfredat ile erkeklerinki arasında bazı farklılıklar vardı. Aldıkları ortak derslere ilaveten Osmanlı tarihi, Osmanlı coğrafyası ve ahlak derslerini de aldıkları düşünüldüğünde erkeklerin kızlara nazaran vatandaşlık bilgi ve becerileri konusunda daha donanımlı yetiştikleri söylenebilir.

İyi ve sadık vatandaş yetiştirmeye katkısı olacağı düşüncesiyle eğitim-öğretimin belirli dönemlerinde padişahı övücü ifadeler kullanılmaktaydı. Kayseri iptidailerinde öğrenim görenlerden Ragıp Bey'in ifadesine göre bir haftalık eğitimin sonu olan perşembe günü tatile gidilirken öğrenciler hep bir ağızdan "padişahım

91 Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayıncılık, Ankara 1994, s. 54-55.

92 Mahmut Dilbaz, *II. Abdülhamid Dönemi Mektep Sisteminde İslâm Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017, s. 259-262.

93 Nitekim Fortna da Osmanlı okul müfredatındaki ahlak derslerinin İslami ahlak anlayışına sahip olduğunu belirtmektedir. Benjamin C. Fortna, "Son Dönem Osmanlı Seküler Devlet Okullarında İslam Ahlakı," *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*; haz. Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013, s. 280.

çok yaşa” diye bağırırlardı.⁹⁴ Uygulama sadece Kayseri’ye özgü olmayıp ülke genelinde hatta özel okullarda bile var olan uygulamalardan biriydi⁹⁵.

Kayseri’deki iptidailerde öğrenim görmüş olan ve anlarına ulaşılabilen sınırlı sayıdaki kişilerin önce mahalle mektebine başlayıp burada bir yahut iki sene eğitim aldıktan sonra iptidai mektebe başladıkları anlaşılmaktadır⁹⁶. Bu durum bir yandan geleneği devam ettirme ve mirasa saygının göstergesi olduğu gibi diğer yandan da iptidailere duyulan güvenin göstergesi olarak algılanabilir. Nitekim Ahmed Paşa iptidaisinde hazırlık sınıfı ile birlikte dört yıl eğitim alarak mezun olan Başkâtipzade Ragıp Bey’e göre seçkin ve dolgun maaş alan öğretmen kadrosu, takip ettikleri muntazam öğretim programı, istihdam ettiği hizmet personeli ile iptidailer, gayet nitelikli bir eğitim sunmaktaydı. Oysa Ragıp Bey’in iptidai öncesi gittiği mahalle mektebine dair anılarında aynı memnuniyeti görmek mümkün değildir. Onun devam ettiği mahalle mektebinde sistemli bir eğitim verilmemekte, modern manada bir sınıf düzeni yer almamakta, öğrenciler ağır cezalara maruz kalmakta⁹⁷, öğretmenler ise geleneksel eğitimden gelmiş olup velilerin yardımlarıyla geçimini sürdürmekteydi⁹⁸. Mehmet Kemal de mahalle mektebinde öğrencilere verilen cezaların ağırlığı ve sınıf düzeninin geleneksel tarzda oluşu konusunda benzer bilgiler verir⁹⁹.

Ragıp Bey ile Mehmet Kemal’in modern iptidailerden önce mahalle mektebine devam ettikleri ve bu okullarda namaz kılmayı öğrendikleri, elifba ve Kur’an

94 Ragıp Bey, *age.*, s. 14.

95 Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s. 319.

96 Ragıp Bey, *age.*, s. 9, 13; *Bir Hayat Hikâyesi Mehmet Kemal Dedeman*, s. 25. Hacı Şeyhoğlu Hasan’ın verdiği bilgiye göre Çankırı’da da benzer bir durum vardı. Çocuklar 4-7 yaş aralığında sıbyan mektebine giderler, 7 yaşından itibaren ise iptidai mektebine başlarlardı. 4-7 yaş aralığındaki çocuklara harfler, biraz hece, namaz sureleri ve Kur’an öğretilirdi. Sıbyan mektebinin gayesi hafız yetiştirmektir. *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri Hatıralar-Yorumlar-Tetikler*, haz. İsmail Kara-Ali Birinci, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 318, 320.

97 Mekteplerde 1847 tarihli talimatla falaka ve diğer şiddete dayalı cezalar kaldırıldı. Sonraki düzenlemelerde de fiziksel şiddet kesin olarak yasaklandı. Bu dönemlerde öğrencilik yapan amı sahipleri ister sıbyan mektebinde ve isterse iptidaide okumuş olsunlar başta falaka olmak üzere fiziksel şiddete maruz kaldıklarını dile getirmişlerdir. Sıbyan mektepleri ile iptidailerin eğitim-öğretime dair birçok konuda ayrışsa da cezalar konusunda pek farklılaşmadıkları anlaşılmaktadır. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Mustafa Gündüz, “Son Dönem Osmanlı Eğitiminde Disiplin ve Cezalandırma (1847-1920),” *Doğu Batı*, S. 53, Ağustos 2010, s. 130-132 vd; *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*.

98 Ragıp Bey, *age.*, s. 9-13.

99 *Bir Hayat Hikâyesi Mehmet Kemal Dedeman*, s. 23-25.

okuma dersleri aldıkları anlaşılmaktadır. Her ikisinin de yedi yaşında olmasına rağmen iptidailerin hazırlık sınıfından başlatılması daha önce devam ettikleri sıbyan mektebinde sadece elifba ve Kur'an eğitimi gördükleri ancak Türkçe okuma ve yazma öğrenemediklerini göstermektedir¹⁰⁰. Bu durumun o dönemdeki sıbyan mekteplerinin hedefleriyle ilgili olduğunu söylemek gerekir. Zira bu mekteplerin önceliği Türkçe okuma yazma öğretiminden ziyade Kur'an okuma, Kur'an'dan sureler ezberleme ve temel dini bilgiler edinme esasına dayanıyordu¹⁰¹. Sıbyan mektepleriyle ilgili anı yazarları veya sahiplerinin geriye dönük anlatımlarında abartıya kaçabildiklerini, bunun hatıraların yayımlandığı dönemin psikolojik atmosferiyle de ilgili olabileceğini göz ardı etmemek gerekir¹⁰².

Amaca giden yolda ders araç gereçleri vazgeçilmez öneme sahipti. İptidailer, masa, sıra, kara tahta, tebeşir, ders kitabı, defter, kalem, harita, küre gibi çağdaş materyallerin kullanılması bakımından sıbyan mekteplerinden kuvvetli bir kopuşu ifade etmekteydi. Bu materyallerle usul-i cedid denilen yeni öğretim ilke ve yöntemlerinin işe koşulması daha etkili bir öğretim anlamına gelmekteydi. Dersler, ders içerikleri, öğretim yöntemleri ve ders materyalleri ile süren eğitimin önemli aşamalarından biri de ölçme ve değerlendirme ile ilgili hususlardı.

6. Ölçme ve Değerlendirme

İptidai öğrencileri her sınıf düzeyinde eğitim öğretim dönemi sonunda sınava tabi tutuluyorlardı. Kayseri'deki erkek ve kız iptidailerine dair 1323-1324 (1907-1908) öğretim yılı genel imtihan sonuçlarına dair evrak okullardaki sınavların yapılma

100 Ragıp Bey mahalle mektebinde aldığı dersle ilgili olarak "mahalle mektebine bir sene kadar devam edip biraz heca'yı (hece) öğrendikten sonra 1897 miladi senesinde ilk mektep olan Ahmet Paşa İbtidai Mektebi'nin ihtiyat sınıfına kaydedildim." ifadelerini kullanmaktadır. Ragıp Bey, *age.*, s. 13; *Bir Hayat Hikâyesi Mehmet Kemal Dedeman*, s. 25.

101 Muallim Naci -ki mahalle mektebi yılları 1850'li yılların ortasına denk gelir- hatıralarında devam ettiği okulda Türkçe eğitim verilmediğini belirtir. Halit Ziya Uşaklıgil de anılarında mahalle mektebinde sadece Kur'an öğretildiğini, yeni usulle eğitim veren okula ailesinden habersizce gidip kaydolduğunu, yeni okulda okuyup yazmayı bir senede yahut daha az bir zaman diliminde öğrendiğini dile getirir. Çankırlı Hacı Şeyhoğlu Hasan'ın verdiği bilgiye göre sıbyan mekteplerinin amacı Kur'an öğretmek ve hafız yetiştirmektir. *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, s. 71, 59-61, 318, 320. Ziya Paşa da 1868'de sıbyan mektebinden sonra medreseye devam eden öğrencilerin Türkçe mektup yazmaktan aciz olduklarını dile getirmişti. Ziya Paşa, "Türkistan'ın Esbâb-ı Tedennisi," s. 406.

102 Benjamin C. Fortna, "Osmanlı İmparatorluğunun Sonunda Eğitim ve Otobiyografi", *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013, s. 247, 252.

şekli, sınavda görev alan kişiler, notlar, başarı-başarısızlık durumları gibi ölçme ve değerlendirmeye dair daha birçok detaya ulaşmayı mümkün kılmaktadır.

Yılsonunda yapılan sınavlara (imtihan-ı umumi) dair çizelgelerden kız ve erkek okullarındaki başarı durumuna dair bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu konuda öncelikle kız okullarına göz atalım (bk. Tablo 6).

Tablo 6: Kız İptidailerindeki Başarı-Başarısızlık Durumları

Okul	Hazırlık		Birinci Sınıf		İkinci Sınıf		Üçüncü Sınıf		Toplam
	Başarılı	Başarısız	Başarılı	Başarısız	Başarılı	Başarısız	Başarılı	Başarısız	
Fezülhamid	-	-	44	20	23	-	8	-	95
Hadika't'ül Benat	12	22	12	-	8	-	5	-	59
Toplam	12	22	56	20	31	-	13	-	154

Kaynak: BOA, MF.İBT., 222/39, 29 Kanunusani 324/4 Şubat 1909; BOA, MF.İBT., 221/51, H.13.01.1327/4 Şubat 1909.

İmtihan cetvellerinde Hadika't-ül Benat'ın birinci sınıfında gösterilen 46 öğrenciden 12'si birinci sınıfın nizami dört dersini alırken, altı tanesi üç ders (Kur'an-ı Kerim, elifba ve hüsn-i hat), geri kalan 28'i ise iki ders (Kur'an-ı Kerim ve elifba) almaktaydı. Son gruba belirli notlar veriliyordu ama ortalama esasına göre ilk üçe giren öğrenciler belirlenmiyordu. Bu nedenle birinci sınıfın normal derslerini alanların dışındakilerin bir bakıma hazırlık sınıfında olduğu düşünülmüştür. Kız okullarındaki başarı oranının hazırlıkta %37, birinci sınıfta %77 iken ikinci ve üçüncü sınıflarda %100 olduğu anlaşılmaktadır.

Başarı oranları itibarıyla erkek okullarındaki öğrencilerin kızlara göre bazı farklılıklara sahip olduğu görülmektedir (bk. Tablo 7).

Tablo 7: Erkek İptidailerindeki Başarı-Başarısızlık Durumları

Okul	Birinci Sınıf		İkinci Sınıf		Üçüncü Sınıf		Toplam
	Başarılı	Başarısız	Başarılı	Başarısız	Başarılı	Başarısız	
Darülrifan	31	26	22	2	14	3	95
Ahmed Paşa	26	8	25	-	24	-	34
Feyziye	18	4	11	1	15	-	49
Numune-i Terakki	30	12	27	-	25	-	92
Toplam	103	50	85	3	75	3	319

Kaynak: BOA, MEİBT., 221/50, H.13.01.1327/4 Şubat 1909; BOA, MEİBT., 221/43, 22 Kanunusani 324/4 Şubat 1909; BOA, MEİBT., 222/39, 22 Kanunusani 324 /4 Şubat 1909; BOA, MEİBT., 221/49, 22 Kanunusani 324/4 Şubat 1909.

Dört okuldaki birinci sınıflarda ortalama başarı oranı %67, ikinci sınıflarda %97, üçüncü sınıflarda ise %96 idi. Birinci sınıflardaki başarı oranının nispeten düşük olması muhtemelen okuma-yazmaya geçişte yaşanan sorunlardan kaynaklanmaktaydı. Zira öğrenciler, birinci sınıfta öğrendikleri elifba ile bir taraftan Türkçe okuyup yazmaya ardından aynı harflerle Arapça Kur'an-ı Kerim'i okumaya çalışıyorlardı. Üst sınıfa geçenler muhtemelen bu meseleyi halletmiş oluyorlardı. Son sınıfa geçen öğrenci sayısının birinci sınıftakilerin yarısı kadar olması, kaybolan öğrenci sayısının yıllara göre farklılık arz etmesinden kaynaklanmıyorsa öğrencilerin başarısızlık nedeniyle ilerleyemedikleri veya okuma yazmayı öğrendikten sonra velilerin okula gönderme konusunda isteksiz davranışlarıyla izah edilebilir. Hazırlık sınıfı hariç tutulursa kız okullarındaki öğrencilerin erkek okullarındakilerden daha başarılı oldukları görülmektedir.

Öğretim yılı sonunda yapılan imtihanlarda hazırlık sınıfları hariç olmak üzere öğrencilerden ilk üç dereceye girenler tespit ediliyor ve bunlar da sınav sonuçlarının yer aldığı tablolarda belirtiliyordu. Hatta bazen bu öğrenciler için düzenlenen ödül merasimi ve verilen ödüllerin ulusal gazetelerde haber

yapılması maksadıyla Maarif Nezaretine dahi gönderildiği oluyordu¹⁰³. Ahmed Paşa Mekteb-i İbtidâisi'nde öğrenim gören Ragıp Bey bu ödüller hakkında bir hayli detaylı bilgi vermektedir. Onun verdiği bilgiye göre ödül törenleri sınavların bitiş tarihinden on gün sonra yapılıyordu. Törene şehrin önde gelen zenginleri (ayan), eşraf, ulema, mutasarrıf, bütün öğretmenler ile diğer askeri ve mülki erkân katılmaktaydı. Derecelerine göre öğrencilere saat, çanta, yazı takımı, kitap, defter gibi hediyeler verilirdi. Kendisi de üç yıl boyunca dereceye girerek ödül alan Ragıp Bey'e göre törenler ile mükâfatların varlık sebebi öğrencileri çalışmaya teşvik etmekte¹⁰⁴. Bir keresinde kız öğrencilere II. Abdülhamid'in *iradesi* ile gümüş *Sanayi Madalyası* verilmişti¹⁰⁵.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde yapısal sorunlar ile geleneksel yapı ve anlayışın sürdürülmesinden yana olanların tepkilerinden çekinilmesi nedeniyle ilkokul düzeyindeki eğitimin modernleşme süreci ortaöğretimden daha sonra başladı. Sıbyan mekteplerinin okuma yazma öğretiminden ziyade Kur'an okuma ve temel dinî bilgilerin öğretimine öncelik vermesi bu okulların ıslah edilmesi düşüncesini geliştirdi.

İptidailerin açılarak yaygınlaştırılmasında bir üst basamaktaki sivil ve askeri rüşdiyeler için nitelikli bir eğitim, bilinçli ve iyi vatandaş yetiştirme, merkezi idareyi güçlendirme, değer aktarımı, kitle eğitimi yaygınlaştırma gibi hedefler etkili oldu. Devlet yöneticileri eğitim ortamı, öğrenme-öğretme süreçleri, ölçme değerlendirme, ders materyali ve özellikle de kolay okuma yazma öğretimi gibi hususlarda geleneksel yapıya göre büyük bir farklılaşmayı ifade eden yeni tarz eğitimi (usûl-i cedid) etkili kılmaya ve ülke sathına yaymaya çalıştılar. Okulların başkentten taşraya doğru yayılması, devletin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik sorunlar nedeniyle nispeten gecikmeli olarak başlamış, finansman sıkıntısı ve

103 Terakki ve Ahmed Paşa iptidailerinde sınavların yapılmasının ardından ödül törenlerinin 1897 yılı haziran ayı sonlarında yapıldığı Ankara Maarif Müdürü tarafından 4 Temmuz 1897 tarihli yazı ile bildirildi. Maarif Nezareti ise bu yazıyı 5 Ağustos 1897'de gazetelerde yayımlanması maksadıyla Matbuat Dairesi'ne gönderdi. BOA, MFMKT, 362/68, H.03.03.1315/2 Ağustos 1897.

104 Ragıp Bey, *age.*, s. 13-14.

105 24 Temmuz 1899 tarihli *İrade* ile Feyzülhamid mektebi öğrencilerinden Danende, Vasfiye, Halime, Naime, Kaniye, Nimet, Firevs ve Şükriye'ye padişah tarafından bahse konu madalya ihсан buyrulmuş, madalyaların öğrencilere verilmesi için Maarif-i Umumiye Nezareti gerekli girişimlerde bulunmuştu. BOA, İrade Taltifat (İ.TAL.), 181/40, H.16.03.1317/25 Temmuz 1899; BOA, MFMKT, 467/67, H.18.05.1317/24 Eylül 1899.

nitelikli eğitim öğretim kadrosu oluşturmada yaşanan sorunlar yaygınlaşmayı engelleyen en önemli faktörler olmuştur. Merkezî idare, açılan okulların niteliğini artırma ve sürdürülebilirliğini sağlama konusuna azami gayret gösterse de öğretmen okullarının yeterince yaygınlaşmaması ve mezun sayısının azlığı taşradaki okullarda nitelikli öğretmen istihdamını sınırlandırmıştır.

İncelemeye tabi tutulan iptidailerdeki ortalama öğrenci sayısı ülke ortalamasının çok üzerinde olmakla birlikte Kayseri’de okullaşma oranının oldukça düşük seyrettiği özellikle kızların okullaşmasında ciddi sorunların yaşandığı anlaşılmaktadır. Abdülhamid döneminde Kayseri’de kızların iptidai sonrası devam edecekleri bir okulun bulunmaması, kadınlar için öğretmenlik dışında devlet memuru olma yolunun kapalılığı okullaşmayı olumsuz etkileyen faktörler arasında sayılabilir. Buna rağmen öğretmen okulundan mezun olarak İstanbul’dan Kayseri’ye gelen, aynı statüdeki bir erkek öğretmenden çok daha fazla maaş alan ve göz önünde olan bir kadın öğretmenin kızlar için rol model olması kuvvetle muhtemeldir. Yine okulların Kayseri’de entelektüel bir kadın zümresinin temellerinin atılmasına katkı sağladığını düşünmek mümkündür.

Okullardaki öğretim programı, esasında geleneksel dinî eğitimle Batı’dan esinlenerek şekillendirilen içeriğin karışımından oluşmaktaydı. İptidailerde sıbyan mekteplerinin verdiği derslerden fazlası verilmekteydi. Bu yönüyle iptidailer geleneksel İslami değerlerin aktarılması konusunda veli kaygısını en aza indirme potansiyeline sahipti. İptidailer, istihdam ettiği öğretmen özellikleri, sistemli ve dinamik öğretim anlayışı, kullanılan ders materyalleri, takip edilen öğretim ilke ve yöntemleri, uygulanan ölçme ve değerlendirme usulleri ile sistematik bir öğretim programına sahip olması bakımından geleneksel okullara göre çok daha nitelikli bir eğitim vermekteydi. Yine iptidailerin, gündelik hayatta işe yarayacak pratik bilgi ve beceri kazandırması, memuriyete geçişi kolaylaştırarak dikey hareketliliğe katkı sağlaması gibi nedenlerle toplum tarafından kabul gördüğü, çocukların ileride muhtelif memuriyet görevi üstlenmek suretiyle devlet yönetimine katılmalarına ve merkez- taşra bütünleşmesine katkı sağladığı düşünülebilir.

İptidailerden yetişen öğrencilerin içinde bulunduğu toplumun değerlerini benimsemiş, bilinçli ve iyi vatandaş olması bekleniyordu. Okulların öğretim programı esas alındığında Türkçe okuryazar, dindar, ahlaklı, vatansever insanların yetiştirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bahsedilen nitelikleri haiz Müslüman tebaanın 19. yüzyıl boyunca hedeflenen merkezîyetçi ve güçlü bir devlet yapısına katkı sağlayacağı düşünülmekteydi.

Ülke genelinde olduğu gibi Kayseri’de de ilkokul düzeyinde sadece Müslümanların dikkate alınması, devletin birlikte yaşama ideali konusunda gayrimüslimleri yeterince önemsemediği ya da ekonomik ve siyasi şartlar nedeniyle böyle davrandığı şeklinde yorumlanabilir. Nüfus dikkate alındığında Kayseri’de ilkokul düzeyindeki Müslüman öğrencilerin çok azının iptidailere giderek nispeten iyi bir eğitim aldığı açıktı. Şehir merkezi ve köylerdeki öğrencilerin kahir ekseriyeti geleneksel eğitim veren sıbyan mekteplerine devam ediyordu. Gayrimüslim gruplar çocuklarını kendi okullarına yahut şehirde bulunan yabancı/misyoner okullarına gönderiyorlardı. Özellikle misyoner okullarına giden öğrenciler, Müslüman çocuklardan büyük oranda farklı ve muhtemelen daha nitelikli bir eğitim alıyorlardı. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında devletin iptidailer aracılığı ile daha görünür olduğunu, varlığını daha fazla hissettirdiğini ancak bu okulların dışındaki mekteplerde yetişen insan tipinin şekillenmesine çok fazla müdahil olamadığını, gayrimüslimler dikkate alındığında ortak vatan ve birlikte yaşama ideali oluşturmada zayıf kaldığını söylemek mümkündür. Mevcut yapı, Tanzimat Dönemi’nin başlarından itibaren devlet politikası olarak kabul edilen Osmanlılık fikri veya Osmanlı milleti oluşturma hedefiyle yeterince uyumlu değildi. Ancak okulların eğitim dilinin Türkçe olması Türkçülük fikrinin filizlenmesine olumlu etki yapmış olmalıdır.

Nüfusa oranla Kayseri’deki sayıları sınırlı kalsa da II. Abdülhamid devri, tıpkı rüşdiyeler, idadiler ve öğretmen okullarında olduğu gibi iptidailerin özellikle taşrada nicelik bakımından hızlı artış gösterdiği bir dönem olmuştur. İptidailer, Abdülhamid döneminde orta ve yükseköğretim düzeyinde açılan çok çeşitli okulların ve eğitim sisteminin en temel bileşeni olmuş, bu yönüyle Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde ülke yönetiminde etkili olan aydın kuşağın yetişmesine önemli katkılar sunmuştur. Abdülhamid dönemi sonrasında da ilkokul düzeyinde usûl-i cedid üzere eğitim veren okullar ile geleneksel okullar varlığını yan yana sürdürmüş ancak uzun vadede yaşananlar birincilerin lehine olacak şekilde neticelenmiştir. Ülke genelinde olduğu gibi Kayseri’deki iptidailer de Cumhuriyet döneminde modern eğitime geçişin temellerini oluşturmuştur.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Dâhiliye Nezareti Belgeleri Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Belgeleri
(DH. UMVM.)

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH. MKT.)

Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelât ve Islahât Komisyonu Evrakı Muamelat
(DH. TMIK. M.)

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Levazım Kalemi (DH. EUM. LVZ.)

Îrâde Dâhiliye (İ.DH.)

Îrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.)

Îrâde Taltifat (İ.TAL.)

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT.)

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi (MF. İBT.)

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL.)

Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR. I. KV.)

Rumeli Müfettişliği Umum Evrakı (TFR. I.UM.)

Yıldız Esas Evrak (YEE.)

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.PRK.)

Yıldız Perakende Evrakı-Maarif Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK. M.F)

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, C XV, Yay. haz. M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.

Ahmed Midhat, *Fatma Aliye Hanım yahud Bir Muharrire-i Osmaniyenin Neşeti*, Dersaadet (İstanbul) 1311.

Ahmed Nazif, *Mir'at-ı Kayseriye veya Kayseri Tarihi*, haz. Mehmet Palamutoğlu, Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Kayseri 1987.

Akyüz, Yahya, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1947 Talimatı," *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 5/Yıl: 1994, s. 1-47.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015.

- Antel, Sadrettin Celâl, “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat 1*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 441-462.
- Aşa, Emel, *Fatma Aliye Hanım (Hayatı-Eserleri-Fikirleri)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, (tarihsiz).
- Başkâtipzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım, Tahsil-Harp-Esaret-Kurtuluş Anıları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1996.
- Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri Hatıralar-Yorumlar-Tetkikler*, haz. İsmail Kara-Ali Birinci, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.
- Bir Hayat Hikâyesi Mehmet Kemal Dedeman*, drl. Zeynep Avcı, İstanbul 1996.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir* 40 Tetimme, Yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, çev. Osman Akinhay, C 1, İstanbul 1997.
- Dilbaz, Mahmut, *II. Abdülhamid Dönemi Mektep Sisteminde İslâm Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.
- Doğan, Nuri, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayıncılık, Ankara 1994.
- Erdem, Yasemin Tümer, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, C 1-2, İstanbul 1977.
- Ertur, Esat K., *Tamu Yelleri (Emekli Yargıç Hüseyin Kâmil Ertur'un Anıları)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- Fortna, Benjamin C., “Son Dönem Osmanlı Seküler Devlet Okullarında İslam Ahlakı,” *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013, s. 264-312.
- Fortna, Benjamin C., “Osmanlı İmparatorluğunun Sonunda Eğitim ve Otobiyografi,” *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013, s. 228-263.
- Gündüz, Mustafa, “Son Dönem Osmanlı Eğitiminde Disiplin ve Cezalandırma (1847-1920),” *Doğu Batı*, S. 53, Ağustos 2010, s. 127-157.

- Karataş, Yakup, “Sultan II. Abdülhamid’in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkâf-ı Münderisenin Maarife Terki”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, S. 57, 2016, s. 1839-1867.
- Kayseri Eğitim Tarihi Araştırmaları*, ed. Aziz Altı-Serpil Sevim Kartal, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2021.
- Kocabaşoğlu, Uygur-Uluğtekin, Murat, *Salnamelerde Kayseri*, KTO Yayınları, Kayseri 1998.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Koyuncu, Aşkın, “Tuna Vilâyeti’nde Nüfus ve Demografi (1864-1877)”, *Turkish Studies*, Vol. 9/4 Spring 2014, s. 675-737.
- M. Tahir Münif Paşa, “Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan,” *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013, s. 394-401.
- Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-i Amire, (b.y) 1338.
- Mert, Özcan, “Atatürk’ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi (1852-1917)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 7/S. 20, s. 331-346.
- Nurdoğan, Arzu M., *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.
- Öztürk, Cemil, “Selim Sabit Efendi,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 36, İstanbul 2009, s. 429-430.
- Selim Sabit, *Elifba Risalesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1290.
- Somel, Selçuk Akşin, “II. Abdülhamid Devri Eğitimine genel Bir Bakış,” *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, Sultanbeyli Belediyesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 239-244.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Süme, Mehmet, *XIX. Yüzyılda Orta Anadolu’da Bir Osmanlı Kazası Develi*, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2018.

- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, haz. Mehmet Ö. Alkan, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.
- Türcan, Talip, "Ülü'l-Emr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 295-297.
- Ziya Paşa, "Türkistan'ın Esbâb-ı Tedennîsi," *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013, s. 401-409.